

Алесь Бразгуноў

ПЕРАКЛАДНАЯ ЛІТАРАТУРА
Ў ВЯЛІКІМ КНЯСТВЕ ЛІТОЎСКІМ
У XV–XVIII СТАГОДДЗЯХ

Пачатак вывучэння перакладной літаратуры Вялікага Княства Літоўскага прыпадае на 1886 г. і звязаны з імем знакамітага польскага даследчыка Аляксандра Брукнэра, які ў сваім вядомым артыкуле ўпершыню даў характарыстыку найвыдатнейшым помнікам гэтай галіны літаратуры – раманам пра Трышчана, Баву і Атылу¹. Неўзабаве іншы расійскі славіст, Аляксандр Весялоўскі, апублікаваў грунтоўнае даследаванне *Из истории романа и повести* (адна з частак якога прысвечана творам з ахарактарызаванага А.Брукнэрам т. зв. Пазнанскага зборніка) і ўпершыню выдаў у 1888 г. тэксты вышэйназваных раманаў². Зробленыя папярэднікамі высновы адносна працэсаў літаратурнага развіцця ВКЛ паўтарыў у сваіх *Белорусах* і Яўхім Карскі, чыёй руплівасцю ў навуковы зварот былі ўведзены многія з тых помнікаў, якія з’яўляюцца прадметам нашай гаворкі³. У цэлым жа дарэвалюцыйнае расійскае літаратуразнаўства не пайшло далей высноваў, зробленых

¹ Alexander Brückner, „Ein weißrussischer Codex miscellaneus der Gräflisch-Raczyńskischen Bibliothek in Posen“, in: *Archiv für Slavische Philologie*, Bd. 9, Berlin, 1886, S. 345–391.

² Александр Веселовский, „Белорусские повести о Тристане, Бове и Аттиле в Познанской рукописи конца XVI века“, in: *Из истории романа и повести: Материалы и исследования, (Сборник Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук. Славяно-романский отдел, т. 44, вып. 2, № 3)*, Санкт-Петербург, 1888, с. 125–350.

³ Евфимий Фёдорович Карский, *Белорусы: В 3-х тт., т. 3, вып. 2: Старая западнорусская письменность*, Петроград, 1921.

А. Брукнэрам і А. Весаляўскім. У савецкі перыяд пытанні вывучэння перакладной літаратуры, за рэдкім выключэннем⁴ заставаліся на маргінэсе навуковых зацікаўленняў даследчыкаў. У цэлым жа перакладныя творы толькі згадваліся на старонках розных акадэмічных і навучальных выданняў, у лепшым выпадку даваўся невялікі агляд асобных з іх, але самі падобныя творы ўважаліся за другасныя і не вырашалы для працэсаў станаўлення нацыянальных літаратур народаў Савецкага Саюзу. У той самы час пэўная зацікаўленасць нашай спадчынай узнікла на Захадзе (асабліва гэта датычыць рамана пра Трышчана⁵) і ў асяродку беларускай эміграцыі⁶. Становішча палепшылася з набыццём Беларуссю дзяржаўнай незалежнасці, калі ў літаратуразнаўчую навуку прыйшлі маладыя сілы⁷, а гісторыя развіцця літаратуры

⁴ Максім Гарэцкі, *Гісторыя беларускае літаратуры*, выд. 5-е, Менск: Мастацкая літаратура, 1992; Уладзімір Казбярук, *Славянскія літаратуры і праблемы беларускага параўнальнага літаратуразнаўства: (Дакастрычніцкі перыяд)*, Мінск: Навука і тэхніка, 1982; Вера Кузьміна, *Рыцарскі роман на Русі: Бова, Петр Златых Ключей*, Москва: Наўка, 1984.

⁵ *The Serbo-russian Romance of Tristan and Isolt*, translated by Sonja Dekanić-Janoski, in: *The Tristan Legend, (Leeds Medieval Studies, vol. 2)*, Leeds, 1977; Emanuela Sgambati, *Il Tristano Biancorosso, (Studia Historica et Philologica, v. 15. Sectio Slavoromanica. Bd. 4)*, Firenze, 1983; *Повест о Триштану и Ижоти*, Ирена Грицкат, (*Стара српска книжевност*, кн. 20), Београд, 1988.

⁶ Зора Кіпель, „Беларуская перакладная літаратура XV–XVII стст. як мост паміж Усходам і Захадам“, in: *Беларусіка=Albaruthenica*, кн. 6, ч. 2, Мінск: Беларускі кнігазбор, 1997, с. 175–181; *The Byelorussian Tristan*, translated by Zora Kipel, (*Garland Library of Medieval Literature, Ser. B, No. 59*), New York; London: Garland Publishing, 1988; Аляксандар Надсан, „Заходняя літаратура на Беларусі ў XV–XVII стст.“, in: *Спадчына*, № 6, 1997, с. 73–90.

⁷ Алякс.Бразгуноў, *Перакладны рыцарскі і гістарычны раман Беларусі XV–XVI стст.: Еўрапейскі кантэкст, эвалюцыя і трансфармацыя жанру: Дыс. канд. філалаг. навук: 10.01.01*, Мінск, 2002; Людзміла Шчэрба, „Чарадзейная казка і рыцарскі раман: агульнасць сюжэтных структур“, in: *Працы кафедры гісторыі беларускае літаратуры Белдзяржуніверсітэта*, вып. 4, Мінск: Права і эканоміка, 2003, с. 108–113; Надзя Старавойтава, *Беларуская перакладная апавесць эпохі Адраджэння (тэксталогія і стыль перакладу)*: Дыс. канд. філалаг. навук: 10.01.08, Мінск, 2004; Сяргей Кавалёў, *Літаратура Беларусі позняга Рэнесансу: Жанры, творы, асобы*, Мінск: Права і эканоміка, 2005.

(у тым ліку і перакладной) пачала асэнсоўвацца не з ідэалагічных, а з навуковых пазіцый⁸.

Сярод помнікаў даўняга пісьменства Вялікага Княства Літоўскага значнае месца займаюць перакладныя творы, якія на працягу многіх стагоддзяў мелі шырокае распаўсюджанне ў розных чытацкіх колах. Звычайна гэта былі не даслоўныя пераклады, а творчыя апрацоўкі, што дапаўняліся матэрыялам разнастайнага зместу. Узаемадзейнічаючы з літаратурай арыгінальнай, і ў нейкай ступені з фальклорам таксама, перакладныя творы тым самым рабіліся набыткам літаратуры арыгінальнай. Развіццё ў XIV–XV стст. пісьменства ВКЛ пераважна ў рэчышчы старажытнарускай і грэка-візантыйскай культуры адбілася на яго жанравай і ідэйна-эстэтычнай структуры: сярэднявечныя літаратурныя жанры былі моцна скаваныя пэўнымі правіламі, якія адпавядалі «дзелавай сферы іх ужывання». Паколькі «старая спадчына» не магла цалкам задаволіць ідэйна-эстэтычных патрэбаў чалавека Адраджэння і яго попыту на больш адпаведную новым запатрабаванням літаратуру, то павінен быў з’явіцца той, хто гэты попыт быў у стане задаволіць – прафесійны пісьменнік. У заходнееўрапейскіх літаратурах такія пісьменнікі або ўжо былі (Чосер, Дантэ, Бакача), або толькі з’яўляліся, і творы свае пісалі яны на народных мовах. У заходніх літаратурах падобны працэс быў падрыхтаваны ўсім ходам іх папярэдняга развіцця, мелася традыцыя стварэння і існавання пісьменства пэўнага тыпу (вершаваны і прэзаічны рыцарскі раман, вершаваная навела, разнастайныя лірычныя жанры, народныя эпічныя паэмы). На жаль, з-за розных культурна-гістарычных абставінаў (позняя тэрытарыяльна-палітычнае і культурнае аб’яднанне

⁸ *Гісторыя беларускай літаратуры*: Старажытны перыяд, пад рэд. М. Лазарука і А. Семяновіча, Мінск: Вышэйшая школа, 1998; *Гісторыя беларускай літаратуры XI–XIX стагоддзяў*: У 2-х тт., т. 1: *Даўня літаратура*: (XI–першая палова XVIII стагоддзя), нав. рэд. В. Чамярыцкі, Мінск: Беларуская навука, 2006.

беларускіх земляў, працяглае фармаванне народнасці і саслоўяў, недастатковая распрацаванасць літаратурнай мовы) у беларускай літаратуры да пачатку XVI ст. такой традыцыі створана не было. Таму як царкоўна-рэлігійная, так і свецкая перакладная літаратура указанага перыяду мела пераважна *перакладны* характар.

У XV–XVI стст. у ВКЛ працягваюць існаванне і перакладныя творы візантыйска-славянскага паходжання – сербская рэдакцыя *Александрый, Гісторыя пра Варлаама і Іасафа, Казанне пра Індыйскае царства* і інш. Калі ў папярэднія эпохі заходнеёрапейскія пераклады былі рэдкай з’явай, то з XV ст. паўстае па некалькі перакладаў аднаго і таго ж твора, а самі пераклады пачынаюць аб’ядноўвацца ў разнастайныя тэматычныя зборнікі (рэлігійныя, гістарычныя, дыдактычныя). Пераклады з еўрапейскай апавядальнай літаратуры ажыццяўляюцца ў асноўным у двух кірунках, адзін з якіх – зборнікі сярэднявечных навелаў *Вялікае люстра, Рымскія дзеі, Зорка прасветляя*.

Першапачаткова апавядальная літаратура Заходняе Еўропы знаходзіла ў нас свайго чытача пераважна сярод духавенства і феадальнай арыстакратыі, якія часта знаёміліся з іншамі творамі непасрэдна з арыгіналаў; з цягам часу падобная літаратура пашыраецца і ў шляхецкім асяродку, але ўжо ў перакладах на старабеларускую мову. У XV–пачатку XVII ст. у ВКЛ пашыраліся перакладныя свецкія раманы, пазбаўленыя царкоўна-маралізатарскай афарбоўкі і пабудаваныя на сюжэтах, шырока распаўсюджаных на Захадзе і Усходзе. Пераважная большасць помнікаў XVI і XVII стст. трапляла да нас не ў першапачатковых версіях і не непасрэдна з месца свайго ўзнікнення, а праз пасярэдніцтва іншых літаратур. Лацінскія, грэчаскія, арабскія, заходнеёрапейскія творы даходзілі да нас найчасцей праз польскую (*Гісторыя пра Атылу, Александрыя, Рымскія дзеі, Вялікае люстра* і інш.), чэшскую (*Жыццё Аляксея, чалавека Божага, Кніга пра Таўдала-рыцара, Казанне пра Сівілу-прарочыцу*,

Траянская гісторыя), сербскую і балгарскую (*Аповесць пра Трышчана, Аповесць пра Баву, Александрыя, Троя*), яўрэйскую (*Тайна Тайнаў, Шасцікрыл, Логіка, Лапатачнік, Луцыдарый*) мовы. Шляхі пранікнення заходнееўрапейскай літаратуры ў ВКЛ сведчаць пра шырыню і плённасць сувязяў тагачаснай беларускай культуры з іншымі.

З усіх жанравых разнавіднасцяў свецкай перакладной літаратуры XV–XVII стст. найбольш значнае месца належыць гістарычнаму і рыцарскаму раману, які разам з дыдактычнай прозай «ураўнаважваў» шырокую плынь літаратуры рэлігійнага зместу. На прыкладзе перакладнога рамана найбольш яскрава раскрыўся характар і змест міжнародных стасункаў тагачаснай беларускай літаратуры і яе еўрапейскі накірунак развіцця. Творчы падыход выяўляўся і ў адборы помнікаў для перакладу, якія можна было б назваць вяшчынямі еўрапейскай прозы: рыцарскія раманы пра Трыстана і Баву, гістарычныя раманы пра Аляксандра Македонскага і разбурэнне Троі, пра Атылу і Скандэрбега, прыгодніцкія аповесці кшталту *Гісторыі пра Апалона Цірскага* і г. д. У перавазе твораў свецкай літаратуры выявілася ўзмацненне цягі тагачаснага чытача да ідэяў гуманізму: у творах распавядалася пра антычныя часы, рэальнасці сярэднявечнага жыцця супрацьпастаўлялася мара пра далёкія заморскія землі, што асабліва хвалявала чытачоў напярэдадні вялікіх геаграфічных адкрыццяў. Такім чынам, сам адбор помнікаў быў значным творчым актам, які яшчэ больш выявіўся ў характары тагачаснага перакладу: свядома пашыраючы або скарачаючы тэкст, уносячы часам істотныя змены ў сюжэты вядомых твораў, перакладчыкі нярэдка стваралі іх адметныя варыянты і рэдакцыі. Бытуючы побач з творамі арыгінальнай літаратуры, пераклады пазбываліся спецыфічных нацыянальных асаблівасцяў арыгіналаў і рабіліся здабыткам айчынай літаратуры.

ЦАРКОЎНА –
РЭЛІГІЙНАЯ ЛІТАРАТУРА

Біблія. Ганаровае месца сярод першых перакладаў царкоўна-рэлігійнай скіраванасці займаюць кнігі Бібліі – выдатнага помніка сусветнай культуры. Набыўны ў Сярэднявеччы значэнне Свяшчэннай кнігі, для тагачасных людзей Біблія служыла пры гэтым своеасаблівай энцыклапедыяй ведаў і практычным дапаможнікам у многіх галінах чалавечай дзейнасці. Будучы, па сутнасці, сакралізаваным Царквою зборам разнастайных у жанравым і тэматычным плане твораў (гераічны эпас, хронікі, маральна-філасофскія, юрыдычная і цырыманіяльная трактаты, міфы, прытчы, афарызмы, гімны, абрадавая паэзія), для хрысціянаў Біблія зрабілася кодэksam веры і маралі, які аказваў велізарны ўплыў на светапоглядныя ўстаноўкі многіх еўрапейскіх народаў, а праз гэта – і на ўсю еўрапейскую культуру.

Пра сталую біблейную традыцыю ў ВКЛ сведчаць выкананыя на высокім мастацкім узроўні рукапісныя кнігі евангелляў XII–XIV стст.: *Аршанскага, Друцкага, Лаўрашаўскага, Мсціжскага, трох Полацкіх*. На другую палову XV ст. прыпадае пераклад са старажытнаўрэйскай мовы на беларускую асобных кніг Старога Запавету – *Іова, Данііла, Прытчаў Саламона, Эклезіяста, Песні Песняў, Псалтыра*. Аднак па-ранейшаму дамінуе традыцыя перакладу на стараславянскую мову. Так, у 1502–1507 гг. у Вільні і Супраслі Мацеем Дзясятым быў створаны *Дзесяціглаў*, у якім перапісчык аб’яднаў разрозненыя рукапісы біблейных кніг; у 1514 г. дзякам Фёдарам было перапісана *Пяцікніжжа Майсеева*. Толькі на пачатку XVII ст. на аснове аднаго з польскіх выданняў зроблены пераклад асобных кніг Бібліі (пераважна з Старога Запавету – *Пяцікніжжа* і чатыры кнігі *Царстваў*) на старабеларускую мову, аднак поўны пераклад у XV–XVIII стст. так і не з’явіўся. Беларускія пераклады губляліся ў велізарным масіве рукапісных

і друкаваных біблій на стараславянскай, польскай і лацінскай мовах; да таго ж, распаўсюджваліся яны выключна ў рукапісах і часта ў адзінкавых экзэмплярах, што значна абмяжоўвала кола іх патэнцыйных чытачоў.

Далейшае якаснае развіццё працэсу звязана з асобай выдачнага гуманіста-асветніка і ўсходнеславянскага пераадукацкага Францыска (Францішка) Скарыны. У 1517–1519 гг. у заснаванай у Празе друкарні (пры падтрымцы віленскіх мецэнатаў Якуба Бабіча і Багдана Онкава) ён выдаў шэраг кніг Бібліі з уласнымі прамовамі і пасляслоўямі, у якіх патлумачыў паходжанне і аўтарства кожнай з апублікаваных кніг, асабліва іх сюжэтаў, вобразнасці і сімвалікі, раскрыў значэнне Бібліі ў рэлігійным, маральным і грамадзянскім выхаванні звычайнага чалавека. Кожны раздзел кнігі Ф. Скарына забяспечыў анатацыяй са сціслым выкладам яго зместу. У якасці асноўнай крыніцы перакладу паслужылі чэшская *Біблія* 1506 г. і *Вульгата* (лацінская Біблія), якія асветнік старанна звернуў па старажытных яўрэйскіх арыгінальных тэкстах і іх стараславянскіх перакладах. З выдадзеных у Празе захаваліся 23 ілюстраваныя кнігі Старога Запавету, а таксама выдрукаваны ў 1525 г. у Вільні *Апостал*⁹. Ф. Скарына, па сутнасці, увёў у шырокі ўжытак сярод усходніх славянаў новыя прынцыпы перакладу: друкаванага, ілюстраванага, зверанага па некалькіх крыніцах і забяспечанага каментаром.

Тытанічная дзейнасць беларускага асветніка знайшла свой працяг у справах яго паслядоўнікаў. Так, пратэстант Васіль Цяпінскі ўпершыню пераклаў на беларускую мову і часткова апублікаваў у 1570-ыя гады ва ўласнай друкарні тры Евангеллі – ад Мацвея, Марка і часткова Лукі (тэксты пададзены па-старабеларуску і па-царкоўнаславянску ў паралельным размяшчэнні). У сваёй

⁹ На думку даследчыкаў, захаваліся не ўсе выданні пераадукацкага, пра што сведчаць рукапісныя спісы з яго перакладаў кніг *Параліпаменан*, *Ездры*, *Товіта*, 16-ці прарокаў, 1-й кнігі *Макавея*ў.

глыбока патрыятычнай прадмове да выдання¹⁰ В. Цяпінскі, спа-
сылаючыся на вопыт некаторых еўрапейскіх народаў, гаворыць
пра неабходнасць перакладу Бібліі на родную мову: «Вед держу
же не иначе, одно зъ Евангелии от Бога через Христа Пана и
Его апостолов поданое [...] абы имъ так их власнымъ языкомъ ру-
скимъ в друку вышла [...]. В чомъ иные вси народы [...] прикладомъ
леде се аж за тых нашихъ вековъ обачили и до того [...] пришли,
же Слово Божие з латинскихъ и иныхъ писемъ своимъ тежъ языкомъ
прироженнымъ перекладати и читати почали»¹¹. Сугучныя ідэі
выказваліся і праваслаўнымі, у прыватнасці, М. Сматрыцкім у
«Прысвячэнні» да новага перакладу Евангелля, што пабачыла
свет у 1616 г. ў Еўі. Аднак з канца XVI ст. новых перакладаў і вы-
данняў кніг Бібліі на беларускай мове больш не з’явілася, што ў
значнай меры кампенсавалася выданнямі на царкоўнаславянскай,
польскай і лацінскай мовах. Вынікам шматгадовай супольнай
працы шэрагу ўсходнеславянскіх тэолагаў, перакладчыкаў і дру-
кароў (К. Астрожскага, І. Фёдарова, Г. Сматрыцкага) стала вы-
данне ў 1580 г. *Астрожскай Бібліі*, у аснове якой быў спіс т.зв.
Генадзеўскай Бібліі (1499), прывезены з Маскоўскай Русі дыпла-
матам і пісьменнікам М. Гарабурдам. Тэксты старанна звяраліся
з арыгінальнымі, параўноўваліся з іншамовнымі. Хаця гэта было
апошняе поўнае выданне Бібліі на царкоўнаславянскай мове ў
ВКЛ, да сярэдзіны XVII ст. паспяхова працягвалася друкаванне
асобных кніг Новага Запавету і Псалтыра (Вільня, Магілёў, Су-
прасль, Гародня, Куцеін).

Акрамя царкоўнаславянскіх у XVI–XVII стст. шырокае рас-
паўсюджанне сярод адукаваных колаў ВКЛ мелі выданні Бібліі
на польскай мове, прычым не толькі кракаўскія, але і мясцовых

¹⁰ Прадмова не была надрукавана, захавалася ў рукапісу.

¹¹ „Предмова. Василий Тяпинский зацной монархии словенской“, in: *Антология даўняй беларускай літаратуры: (XI–першая палова XVIII стагоддзя)*, навук. рэд. В. А. Чамярыцкі, Мінск: Беларуская навука, 2003, с. 405–406.

друкарняў. Так, у 1563 г. у Берасці выдрукавана першая польская пратэстанцкая Біблія (т. зв. *Радзівілаўская*), перакладзеная з грэчаскіх і яўрэйскіх арыгіналаў, у падрыхтоўцы якой бралі ўдзел вядомыя тагачасныя еўрапейскія тэолагі (І. Ласкі, Ф. Станкар і інш.). Менавіта гэтае выданне паклала пачатак рэфармацыйнай бібліеістыцы ў Беларусі, значны ўклад у развіццё якой зрабіў ідэолаг польска-беларускай рэфармацыі Сымон Будны, выдаўшы ў 1572 г. у Нясвіжы Біблію ў новым польскім перакладзе. Важнейшая заслуга С. Буднага заключалася ў тым, што свой пераклад ён ажыццявіў на новых прынцыпах, заснаваных на філалагічных метадах, а яго польскамоўны пераклад Новага Запавету (1574, Лоск) у еўрапейскай бібліеістыцы яго лічыўся ў свой час найбольш дасканалым.

Апокрыфы. Кананічныя біблейныя тэксты не былі адзінай крыніцай, з якой чалавек Сярэднявечча чэрпаў веды па свяшчэннай гісторыі. Широкае распаўсюджанне мелі апакрыфічныя евангеллі, узнікненне якіх звязваецца пераважна з хрысціянскімі супольнасцямі Усходу (евангеллі ад Якава, Мікодыма, Пятра, Філіпа, Фамы, Марыі), і іншая апакрыфічная літаратура. Літаральна слова «апокрыф» азначае «тое, што схавана», даступнае абраным. Такое значэнне яно мела ў дахрысціянскую эпоху і ў першыя часы хрысціянства, таму апакрыфічная кніжнасць першапачаткова карысталася асаблівай павагай, як, напрыклад, Апакаліпсіс Іаана Багаслова. У IV ст. складваецца канон кніг Святога пісьма, і «апокрыф» паступова набывае значэнне пісання, якое ў чым-небудзь пярэчыла кананічнаму. Разам з тым апакрыфічная літаратура адыграла вялікае значэнне ў гісторыі Царквы, у фарміраванні богаслужэння, асобных святаў і абрадаў (Раство Багародзіцы, Успенне, Раство Хрыстова, Вялікдзень) і іканаграфіі. Многія апокрыфы афіцыйнай Царквой не прызнаваліся за боганатхнёныя, але залічваліся да царкоўнага падання, таму ў форме пераказу яны часта сустракаюцца ў складзе пролагаў, сінаксарыяў

і чэщяў-мінеяў. Звычайна ў апокрыфах апісваліся біблейскія падзеі, што з нейкай прычыны былі прапушчаны ў кананічных кнігах (жыццё святой сям’і ў Егіпце, нараджэнне і смерць Дзевы Марыі, зямны шлях Іосіфа-цесляра), або проста ў пашыранай форме пераказвалі традыцыйныя евангельскія сюжэты (дзяцінства Хрыста, яго ўкрыжаванне і зыход у пекла, плач Марыі над канаючым Ісусам, лёс Іосіфа Арымафейскага).

Многія з шырока распаўсюджаных па ўсходнеславянскіх землях апокрыфаў падвяргаліся пераасэнсаванню з улікам мясцовай культурнай і гістарычнай традыцыі, у вытрымках і фрагментах траплялі ў афіцыйнае пісьменства, а ў жывым народным чытанні дажылі да ХХ ст. Да шырока распаўсюджаных ва ўсёй Еўропе аповедаў адносіцца і апокрыф *Блуканне Багародзіцы па пакутах* (іншая назва – *Пра дванаццаць пакут*)¹², час і месца ўзнікнення якога дакладна не вызначаныя. Сюжэтная аснова твора – апісанне падарожжа (у дадзеным выпадку Багародзіцы) па замагільным свеце – адносіцца да ліку фабул, вядомых у сусветнай міфалогіі і літаратуры з антычных часоў (шумерскія, грэчаскія і рымскія міфы, егіпецкая і тыбецкая *Кніга мёртвых*, скандынаўскі цыкл міфаў пра Вальгалу і г. д.). Каларытнае і натуралістычнае апісанне страшных цялесных і душэўных пакутаў, што чакаюць у пекле грэшнікаў усіх сацыяльных станаў (ад звычайных злодзеяў да прадстаўнікоў магнатэрыі і царскоўных іерархаў) службыць мастацкаму выяўленню адной з ідэй твора – справядлівае пакаранне немінучае «на тым свеце» для кожнага чалавека, які парушае Божыя заповеды «на гэтым». Ідэя кантрастна супастаўляецца з іншай, гуманістычнай па сваёй сутнасці: выратаванне магчымае толькі праз навяртанне да праведнага зямнога жыцця, а для ўжо асуджаных – праз заступніцтва Божае Маці, якая звяртаецца да Сына з просьбамі злітавацца з бедных грэшнікаў і палегчыць іх

¹² Публ.: Николай Саввич Тихонравов, *Памятники отреченной русской литературы*, ч. 2, Москва: Синодальная типография, 1863.

пакуты. Адзіны станоўчы вобраз у творы – Багародзіца, чулая і поўная любові да чалавека жанчына, якая прымае глыбока да сэрца чужое няшчасце, – павінен быў паслужыць чытачу своеасаблівым сімвалам надзеі і падарожнай зоркай на шляху да выратавання.

Сярод узніклых на аснове евангельскага падання твораў вылучаюцца дзве аповесці, перакладзеныя ў XV ст. на стара-беларускую мову з лацінскіх крыніц. Адна з іх – *Аповесць пра трох каралёў* – блізка да тэксту пераклад лацінскай *Кнігі дзевяці трох каралёў*, напісанай каля 1375 г. манахам-капуцынам Янам з Хільдэсхайма (Ніжня Саксонія). Беларускі пераклад гэтай легенды з’явіўся ў другой палове XV ст. і захаваўся ў трох рукапісных зборніках XV–XVI стст.¹³ Створаная Янам версія легенды грунтуецца на евангельскай згадцы пра трох каралёў-валхвоў (*Мц.* 2: 1–12) і шэрагу ананімных сярэднявечных хронік (у прыватнасці, *Вытрымках з варварскай лаціны*). Асноўны змест аповесці – поўная легендаў і фантазіі гісторыя пра трох усходніх каралёў, якія, ведзеныя зоркай, прыходзяць у Віфлеем пакланіцца дзіцяці Ісусу і паднесці яму свае дары. Радзімай каралёў аўтар называе Індыю, уключаючы ў яе такія краіны, як Нубія (Эфіопія) і Арабія. Праз многія гады пасля вяртання дамоў каралі былі ахрышчаныя св. апосталам Фамой і нават сталі архіепіскапамі. Далей апісваецца гісторыя ўзнікнення культу трох каралёў: у IV ст. маці візантыйскага імператара Канстанціна Алена знаходзіць мошчы святых і прывозіць іх у Канстанцінопаль, адтуль яны неўзабаве трапляюць у Мілан, і, нарэшце, – у Кёльн, пахвала якому змяшчаецца пры канцы твора.

¹³ Расійская Нацыянальная Бібліятэка (Санкт-Пецярбург; далей – РНБ), Q.I.391; Дзяржаўны Гістарычны Музей (Масква; далей – ДзГМ), Сінадальнага збору № 367; Расійскі Дзяржаўны Архіў Старажытных Актаў (Масква; далей – РДзАСА), № 203 і № 331. – Публ.: „Повесть о трех королях-волхвах в западно-русском списке XV ст.“, in: *Памятники древней письменности и искусства*, т. 150, Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии Наук, 1903.

У аповесці нямала як фантастычных, так і рэальных апісанняў розных краін і народаў, што павінна было імпаанаваць густам сярэднявечнага чытача з яго цікаўнасцю да ўсяго нязвяданага і незвычайнага. Вырашэнню гэтай задачы спрыяла і прывязка дзеяння да новазапаветнай гісторыі, што многім з апісаных у творы з’яваў і падзей надавала сімвалічны ці містычны сэнс. Асабліва вылучаюцца ў гэтым плане дзве ўстаўныя навелы – «О бальсаме» (раздзел 18) і «О тридцати пенязех» (раздзел 19). Так, з навелы пра бальзам можна было даведацца пра лекавыя ўласцівасці гэтай незвычайнай расліны: «да близны ранне [...] толко тым балсамом помазаны будут, маленко потом их не познати будет, але как бы иного тела кожа»¹⁴. Але следам, паколькі дзеянне твора адбываецца ў межах свяшчэннай гісторыі, лекавыя ўласцівасці бальзаму вытлумачваюцца тым, «иже Панна Мария ис своим дитятком сем лет на том местци мешкала да у тых колодезех себе и свое дитяtko и платье свое уставичне умывала»¹⁵.

Глыбока сімвалічная па сваім змесце і навела пра трыццаць залатых грошаў (пенезев), паднесеных дзіцятку Ісусу каралём Мельхіёрам. Сцвярджаецца, што гэта тыя самыя грошы, якія бацька Аўраама паднёс сваёй жонцы ў якасці вясельнага падарунка; за іх жа Іосіф быў прададзены братамі ў Егіпет; гэтыя ж грошы былі пасланы самім Іосіфам у каралеўства Саба ў абмен на масці для пахавання Іакава, затым ахвяраваныя царыцай Саўскай на пабудову храма Саламона. Пасля захопу Ерусаліма егіпцянамі і разрабавання храма грошы дасталіся хаўрусніку егіпцянаў, каралю Арабіі – продку Мельхіёра, які і падносіць грошы ў дар дзіцяці Ісусу. Устаўка ў аповесць навелы з кальцавым сюжэтам спатрэбілася, відаць, для таго, каб засведчыць пераемнасць паміж стара- і новазапаветнай традыцыяй і тым самым паказаць Хрыста як пераемніка гэтай традыцыі. Таму да Ісуса, як і да яго продкаў,

¹⁴ *Анталогія даўняй беларускай літаратуры*, с. 277.

¹⁵ *Ibid.*, с. 277–278.

вяртаецца спадчына ў выглядзе тых самых «тридцати пенязей», што сімвалічна ўвасабляе тоеснасць веры Аўраама і веры Хрыста.

Да 2-й паловы XV ст. адносіцца і пераклад *Пакутаў Хрыста* (*Страсей Христовых*), які захаваўся ў двух зборніках XV–XVI стст.¹⁶ Асноўнай крыніцай перакладу паслужыў, верагодна, лацінамоўны твор *Дзеі Пілата*, хаця пачынаючы з 16-га раздзелу прасочваюцца блізкія паралелі з апакрыфічным евангеллем ад Мікодыма, у якім у адрозненне ад кананічных больш падрабязна апісваецца суд Пілата, крыжовы шлях Ісуса і яго смерць.

Пачынаецца аповесць з таго, што Юда прапануе яўрэйскім святарам выдаць рымскім уладам Хрыста як дзяржаўнага злачынцу і абражальніка яўрэйскай веры. У якасці платы за данос святары абяцаюць Юду трыццаць «пенезей» (срэбранікаў) – тых самых, гісторыя якіх падаецца ў *Аповесці пра трох каралёў*. Агіднасць учынку Юды ўзмацняецца праз апісанне яго паводзін у дачыненні да Дзевы Марыі: па-зрадніцку выдаўшы Хрыста, ён уцякае ў Віфінію, дзе яго выпадкова сустракае Марыя, на пытанне якой пра Ісуса дае фальшывы адказ: «Все добро деется, наймилейшая госпожо, не бойся ничего». Драматычнае напружанне ў аповесці ствараецца не столькі праз апісанне, колькі праз розныя эмацыйныя звароты і рытарычныя ўстаўкі: «О Мария матухно милостивая, што бы ты ведала, еже сын твой [...] за так марные пенязи мел продан быти, верно бы была бежала дом от дому, просячи и жебруючи, а тую тридцать пенязий збираючи, и Юде преганебному дала бы еси была!»¹⁷

Хрыстос паведамляе маці пра сваю блізкую крыжовую смерць, але Марыя, нават ведаючы пра яго боскую прыроду і прызначэнне,

¹⁶ РНБ Q.I.391 (*О умучении Пана нашего Езус Христа*), РДЗБ – Расійская Дзяржаўная бібліятэка, № 203 (*Повесть о мучении Иисуса Христа*). – Публ.: „Страсти Христовы“, in: *Памятники древней письменности и искусства*, т. 140, Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии Наук, 1901.

¹⁷ „Страсти Христовы“, in: *Памятники древней письменности и искусства*, т. 140, с.213.

паводзіць найперш як маці і ўпрошвае сына не хадзіць у Ерусалім. Ды ўсё дарэмна, Ісус праходзіць свой ахвярны шлях да канца, і ўвесь час побач з ім знаходзіцца Марыя. Другая частка твора вылучаецца большым дынамізмам: распавядаецца пра зыход Хрыста ў пекла і ўваскрэшэнне ім двух братоў; змяшчаецца ліст Понція Пілата да імператара Тыберыя; гаворыцца пра далейшы лёс Іосіфа Арымафейскага, які, паводле Евангелляў, зняў цела памерлага Хрыста з крыжа і тайна пахаваў у пячоры.

Вобразы маці і сына глыбока чалавечныя і псіхалагічна насычаныя, іх боская прырода як бы адсоўваецца на другі план, увага чытача засяроджваецца на зразумелах кожнаму чалавеку пачуццях і перажываннях. Асаблівым эмацыйным накалам вылучаюцца плачы Багародзіцы: «Сыну мой, сыну наймилейший, и кто ми дасть, ижбы я умерла за тебе! Беда мне, бедници! Што учиню, сыну мой милый? Не опускай мене, але утягни мене за собою, абых я умерла з тобою!»¹⁸ Цяжкія душэўныя перажыванні Марыі, яе адчай і пачуццё трагічнай безвыходнасці выклікалі ў чытача вялікае эмацыйнае ўзрушэнне і суперажыванне, рабілі карціну евангельскіх падзей бачнай і зразумелай простаю чалавеку. Псіхалагічнае ўздзеянне такіх сцэн павялічвалася праз іх відавочную сувязь з традыцыйнымі народнымі галашэннямі.

Рэлігійныя аповесці. Перакладзенае ў канцы XV ст. з чэшскай мовы *Казанне пра Сівілу-прарочыцу* адносіцца да т.зв. псеўда-прароцкіх кніг, якія спалучалі ў сабе рысы біблейнай і апакрыфічнай літаратуры. Як вядома, сівіламі ў старажытнай Грэцыі і Рыме называлі прадказальніц, да якіх людзі ў цяжкую хвіліну звярталіся па параду. З цягам часу кнігі, якія прыпісваліся сівілам, былі перапрацаваны ў хрысціянскім духу, да іх былі далучаны звесткі з розных апакрыфічных крыніц. У Сярэднявеччы гэтыя перапрацаваныя хутка пашырыліся па ўсёй Еўропе, з'явіліся яны ў тым ліку і ў Чэхіі, адкуль адзін з падобных твораў патрапіў у ВКЛ.

¹⁸ *Ibid.*, с. 25.

Пачынаецца казанне аповедам, як «за мудраго царя Саламона беяше пророчица звездарка именем Сивилла, а та бяше вел(б)ми мудра, а бяше красна а богата, але едину ногу на подобенство гусину мела»¹⁹. Дачуўшыся неяк пра надзвычайную мудрасць Саламона, Сівіла вырашае адправіцца да яго для філасофскіх размоваў. Гуляючы перад абедам у садзе, героі праходзяць міма «адамавага дрэва» і «гусіная» нага Сівілы надзвычайным чынам ацаляецца. На пытанне Саламона аб прычыне такога цуду прарочица адказвае: «Ведай, царю, иже ся маеть дитя ис тебе на той-то свет народити з девы, а маеть умрети на том древе»²⁰ (прадказвае нараджэнне Хрыста, нашчадка Саламона ў 28 калене, ад Дзеvy Марыі і яго ўкрыжаванне). На просьбу цара Сівіла адкрывае яму і астатнія таямніцы будучыні: лёс яўрэйскага народа, з'яўленне антыхрыста, другое прышэсце Хрыста і канец свету.

Прыкладна ў той самы час паўсталі пераклады *Таўдала – Кніга пра Таўдала рыцара* (праз чэшскае пасрэдніцтва) і *Казанне пра Флудала воіна*²¹. Гісторыя пра Таўдала ўзнікала ў XII ст. у Ірландыі і хутка набыла шырокую вядомасць па ўсёй Еўропе, асабліва пасля таго, як у XIII ст. Вінсэн дэ Бавэ ўключыў яе ў скарочаным варыянце ў сваё *Люстра гісторыі*. У хуткім часе твор быў перакладзены на многія мовы, у тым ліку і чэшскую. У гэтай дыдактычнай па сваёй скіраванасці аповесці гаворка ідзе пра рыцара Таўдала (Тундала ў заходнееўрапейскіх спісах) «роду слаўтнаго, але дел велми

¹⁹ Евфимий Федорович Карский, *Белорусы*, т. 3: *Очерк словесности белорусского племени*, [ч.] 2: *Старая западно-русская письменность*, Петроград: 12-я Государственная Типография, 1921, с. 82.

²⁰ Евфимий Федорович Карский, „Западно-русское сказание о Сивилле пророчице в рукописи XVI в.: Текст, анализ, язык“, in: *Варшавские Университетские Известия*, [т.] 2, 1898, с. 64.

²¹ Беларускі пераклад з чэшскай крыніцы захоўваўся ў Бібліятэцы Краінскіх у Варшаве (Ms. 408), але загінуў у час II Сусветнай вайны. Іншы беларускі пераклад (пад назвай *Повест ползна сиа сказане Флудалом воином приключишася ему, как быс мртвь три дни и пакы оживе, и тамо виде многоличныя мучения адова*) захоўваецца ў Нацыянальнай бібліятэцы ў Варшаве (BOZ 92, арк. 259–289).

недобрых; по телу витяжный а велми смелый, а о спасении своая душа мало або ничего не смотряше»²². Загуляўшы аднойчы ў доме прыяцеля, Таўдал так напрыкладваўся да чаркі, што ў няпамяці праваліўся ў глыбокі сон, у якім прабыў тры дні – ад серады да суботы. На гэты час душа пакідае цела рыцара і ў суправаджэнні анёла вандруе па чысцы і пекле, дзе бачыць цяжкія пакуты розных грэшнікаў (напр.: «С того всего еще бяше найгорше, иж скрозе то покрывало цедяху тии души, яко воск скрозе плат цедят. Опять там ся обновляху во огни к мукам»²³). Перастрашыўшы жахлівымі пакутамі бедную душу Таўдала, затым анёл паказвае яму райскае жыццё хрысціянскіх першасвятароў, пакутнікаў за веру і святых. Калі душа вярнулася ў цела, перавыхаваны такім незвычайным чынам Таўдал цвёрда становіцца на праведны шлях жыцця і прымае манаскі пострыг.

Па сваім сюжэце і дыдактычнай скіраванасці да аповесці пра Таўдала-рацара прымыкае перакладзенае ў XVI ст. (найхутчэй, з сербскай ці балгарскай мовы) *Казанне пра Таксіёта воіна*²⁴. Дзеянне твора адбываецца ў «граде Карфагенстем» у часы «Никиты патрикия въ Африкии». Ратуючыся ад паморку, што абрынуўся на Карфаген, воін Таксіёт разам з жонкай адпраўляецца на вёску да брата. Там, падвучаны д'яблам, ён спакушае братаву жонку, але неўзабаве памірае «и погребн быс. И по трех днех въ третий час возопи въ гробе и нача звати из гроба: «Помилуйте мя, братия!» И открывше гроб, обретоша его жива не могуша глаголати»²⁵. На саракавы дзень пасля свайго незвычайнага ўваскрашэння, на просьбу самага папы рымскага Фаласія Таксіёт

²² Aleksander Brückner, „Die Visio Tundali in böhmischer und russischer Uebersetzung“, in: *Archiv für Slavische Philologie*, Bd. 13, Berlin, 1893, S. 202.

²³ *Ibid.*, p. 203.

²⁴ Захоўваецца ў Каралеўская бібліятэцы Стакгольма (канвалют № 793) і ў *Пролагу К16-18/Ср-259* з фондаў Цэнтральнай навуковай бібліятэкі Беларусі.

²⁵ *Слово о некоемъ воине именем Таксиоте*, in: *Пролаг К16-18/Ср-259* ЦНББ, арк. 115.

пагаджаецца распавесці пра бачанае на тым свеце і перажытыя пасля смерці пакуты. Казанне, верагодна, узнікла ў праваслаўным асяроддзі, ускосным пацверджаннем чаго з'яўляецца наступны эпізод твора: пасля расстання з целаю душа героя праходзіць праз «мытарства воздушные» (якія прызнаюцца толькі ў праваслаўным веравучэнні) і на адным з узроўняў звяргаецца бесамі на самае дно пекла за грэх чужаложства.

У 1637 г. у Куцеіне (каля Оршы) надрукавана *Гісторыя жыцця Варлаама і Іасафа*²⁶, перакладзеная манахамі мясцовага манастыра з стараславянскай мовы са зверкай па грэчаскім тэксте. Адметна, што пераклад твора на зразумелую народу мову з'яўляецца ў час надзвычай складанага становішча праваслаўнай царквы ў ВКЛ. У прадмове выдаўцы акрэслілі практычную задачу выдання: «для снаднейшаго понятия и науки»²⁷.

Фабула твора заснаваны на апаведзе пра мудрага пустэльніка Варлаама, які навярнуў у хрысціянства індыйскага царэвіча Іасафа, нават нягледзячы на жорсткі пераслед з боку Авеніра, бацькі юнака. Узнікненне сюжэта звязваецца з Індыяй, адкуль ён быў перанесены ў Візантыю, дзе падвергся істотнай перапрацоўцы ў хрысціянскім духу. Нягледзячы на сваю знешнюю рэлігійна-аскетычную і дыдактычную скіраванасць, *Гісторыя пра Варлаама і Іасафа* прыйшлася чытачу даспадобы дзякуючы драматызму сюжэта і займальнасці выкладу. Найбольшую ўвагу чытача прыцягвалі ўкладзеныя ў вусны Варлаама прытчы і алегорыі, з дапамогай якіх пустэльнік пераконвае царэвіча ў боскай прыродзе сваёй веры. Большая частка гэтых прытчаў і алегорый мае ўсходняе паходжанне, аднак кожнае апавяданне абавязкова суправаджаецца дагматычным або маральным хрысціянскім павучэннем. У адной

²⁶ Арыгінальная назва перакладу: *Гистория, albo Правдивое выписане св. Иоанна Дамаскина о житии святых преподобных отец Варлаама и о наверненню Индиян, Кутеин*: Братская типография, 1637.

²⁷ *Гистория, albo Правдивое выписане*, с. 2. Экземпляра Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі.

з прыгчаў выкладаецца гісторыя пра жыхароў нейкага горада, якія мелі звычай абіраць на цара іншаземца, не знаёмага з іх законам: цар валодаў усёй паўнатай улады, мог задаволіць любое сваё жаданне, але праз год пазбаўляўся царскае годнасці і высылаўся на далёкі востраў, дзе вёў амаль жабрацкае жыццё. І вось чарговы прэтэндэнт, папярэдне даведаўшыся пра асаблівасці мясцовага закону, займае царскі трон. Карыстаючыся з царскай улады, ён тайна загадае збудаваць яму на далёкім востраве прыстойнае жытло, перасылае туды слугаў і скарбы, а пасля сканчэння царскіх паўнамоцтваў жыве ціхім і раскошным жыццём. Мараль у дазеным выпадку заключалася ў тым, што людзі, якія хочучь мець спакойнае жыццё ў будучым свеце, павінны паклапаціцца пра гэта пад час свайго зямнога існавання²⁸.

Жыцці. Не меншай папулярнасцю, чым біблейныя і апакрыфічныя тэксты, карысталіся ў вернікаў агіяграфічныя гісторыі, у якіх апісвалася жыццё, учынкi, незвычайны лёс і часта геройская смерць хрысціянскіх святых. Падобныя творы складаліся і распаўсюджваліся пераважна духавенствам з мэтай прапаганды хрысціянскіх ідэалаў і каштоўнасцяў, аказання станоўчага ўплыву на сэрцы і розумы вернікаў праз апісанне «подзвігаў у імя веры», здзейсненых ідэалізаванымі героямі царкоўнай гісторыі. Нягледзячы на слабое развіццё агіяграфічнага жанру ў айчынным пісьменстве, жыццёвая літаратура карысталася ў ВКЛ значным попытам.

З другой паловы XV ст. жыцці пачынаюць перакладацца і на старабеларускую мову. Адным з найбольш ранніх узораў падобнай літаратуры з'яўляецца *Жыцце Аляксея, чалавека Божага*, надзвычай папулярнае у Заходняй Еўропе з даўніх часоў. Прыкладна ў X ст. у Візантыі помнік набывае рысы царкоўнага жыццёпісу

²⁸ Праз сорак з лішкам гадоў, у 1681 г., *Гісторыя пра Варлаама і Іасафа* была надрукавана ў Маскве, у рэдакцыі Сімяона Полацкага, які карыстаўся кудейнаўскім тэкстам.

і як *Житие Алексія, чловека Божія* даволі рана набывае вядомасць у старажытнай Русі (у Беларусі распаўсюджваецца ад XI ст.). У XV ст. быў зроблены новы пераклад, гэтым разам непасрэдна з лацінскага тэксту *Залатой легенды (Legenda aurea)* Якапа дэ Варагіна з прыцягненнем чэшскіх рукапісных крыніц. Так склаўся ўласна беларускі рэгіянальны варыянт *Жыція*, якое захавалася ў спісах XV–XVII стст.²⁹ У жыцці пададзена гісторыя юнака з заможнай рымскай фаміліі, які праз глыбокую веру ў Бога вырашае адмовіцца ад зямнога шчасця. Ён тайна пакідае родны дом, бацькоў і маладую жонку і ў пошуках шчасця духоўнага выпраўляецца на Блізкі Усход, у Сірыю, дзе вядзе жыццё аскета-падзвіжніка. Вярнуўшыся па нейкім часе жабраком-пілігрымам у Рым, Аляксей семнаццаць гадоў жыве пад сходамі роднага дома, не пазнаны ні жонкай, ні бацькамі, якія толькі пасля яго смерці даведваюцца ўсю праўду. Драматызм дзеяння, напружанасць сюжэту, высокія маральныя якасці героя, яго самаахвярнасць – усё гэта спрыяла вялікай папулярнасці *Жыція Аляксея* ў многіх еўрапейскіх народаў.

Да ліку перакладных адносіцца і тэматычна звязанае з ВКЛ *Жыціе трох віленскіх пакутнікаў*, дзе сцісла выкладаецца гісторыя пра трох язычнікаў з «землі Литовской», якія з прыняццем хрысціянства робяцца яго вялікімі прыхільнікамі і пашыральнікамі, за што і прымаюць пакутніцкую смерць (на загад князя Альгерда былі павешаныя ў Вільні на месцы язычніцкага капішча). Невялікі памерам твор напісаны па традыцыйным шаблоне, кампазіцыйна незавершаны, змяшчае мала гістарычных дэталей. Пры гэтым у сюжэтнай аснове твора ляжаць рэальныя гістарычныя

²⁹ ДзГМ, Сінадальнага збору № 331; РНБ, Q.I; № 38 *Римских деяний (Памятники древней письменности и искусства)*, тт. 5 і 33, Санкт-Петербург: Типография А.Траншеля, 1877–1878). Публ.: „Повесть о трех королях-волхвах в западно-русском списке XV ст.“, in: *Памятники древней письменности и искусства*, т. 150, Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии Наук, 1903.

факты: віленскія пакутнікі Крутлец, Няжыла і Кумец (у хрышчэнні Іаан, Антоній і Яўстафій адпаведна) пацярпелі ў 1346–1347 гг. у часы апошняга князя-язычніка Альгерда Гедымінавіча. Каля 1354 г. пакутнікі былі беатыфікаваныя, а ў 1374 г. частка іх мошчаў перанесена ў Канстанцінопаль, дзе патрыярх Філафей далучыў пакутнікаў да сонму святых. Тады ж на грэчаскай мове складзена і жыццё, пазней унесенае ў візантыйскі вершаваны сінаскар, а з яго – у некаторыя варыянты паўднёvasлавянскага сінаскара, адкуль каля сярэдзіны XV ст. жыццё трапляе ў ВКЛ³⁰, дзе было дапоўнена апісаннем падзей у Вільні і згадкай пра князя Альгерда.

Вялікае распаўсюджанне мелі польскамоўныя зборнікі жыццёў, многія з якіх друкаваліся на тэрыторыі Беларусі. Так, у 1579 г. у Вільні з’явілася перашае выданне агромністага зборніка *Życia Świętych* (*Жыцці святых*) Пятра Скаргі (1536–1612), вядомага каталіцкага прапаведніка і публіцыста, першага рэктара Віленскай езуіцкай акадэміі, патрона езуіцкіх ордэнаў у ВКЛ. 412 аповесцяў з жыцця хрысціянскіх святых размешчаны ў зборніку па месяцах года, як і ў старажытнарускіх чэццях мінеях. І хоць зборнік П. Скаргі нельга назваць цалкам арыгінальным (у яго аснову пакладзены лацінскі кампендыум *Выбраныя гісторыі святых* Сірыя Лаўрэнцыя), гэта своеасаблівая энцыклапедыя, у якой асноўныя этапы царкоўнай гісторыі асвятляюцца на прыкладзе духоўных подзвігаў многіх святых – прарокаў і апосталаў, папаў і айцоў царквы, місіянераў і заснавальнікаў каталіцкіх ордэнаў, змагаючыся з ераямі і язычніцтвам і іншых асобаў, што спрычыніліся да распаўсюджвання і ўсталявання ідэй хрысціянства. Змешчаныя ў зборніку жыцці вызначаюцца шаблоннасцю і дыдактызмам, вобразы герояў празмерна ідэалізаваныя (гэта хутчэй абразы, чым вобразы) і псіхалагічна нерухомыя. Аднак змястоўнае багацце, жывы стыль выкладу, займальнасць і пазнаваўчая каштоўнасць асобных жыццёў ці іх эпізодаў хутка зрабілі кнігу П. Скаргі папулярнай па

³⁰ Бібліятэка Літоўскай Акадэміі Навук, ф. 19, № 95, № 102, № 147.

ўсёй Рэчы Паспалітай, дзе на працягу XVI–XVIII стст. з’явілася і 5 польскамоўных выданняў *Жыццй святых*. Пасля смерці П. Скаргі чарговыя выданні рэдактары нязменна папаўнялі новымі звесткамі і фактамі, уводзілі новыя персаналі, у выніку чаго зборнік значна разросся. Захаваліся і асобныя рукапісныя пераклады выбраных жыццй на беларускую мову, найбольш поўны з якіх зроблены ў 2-й палове XVII ст. у Магілёве ў праваслаўным асяроддзі, на што ўказваюць дапушчаныя ў творах пераробкі і скарачэнні (найперш панегірыкаў П. Скарагі на адрас рымска-каталіцкай царквы і, адпаведна, выпадаў у бок пратэстанцкай і праваслаўнай). У немалой ступені папулярызавані зборнікі паспрыяла ўключэнне ў яго склад жыццяпісаў святых, падзвіжніцкая дзейнасць якіх была цесна звязана з ВКЛ (Іясафат Кунцэвіч, Яцак (Іякінф)), або якія аднолькава шанаваліся як праваслаўнымі, так і каталікамі.

Філасофска-містычныя і прыродазнаўчыя зборнікі. Асобную групу перакладнога пісьменства складаюць разнастайныя філасофскія, астралагічныя, прыродазнаўчыя і гадальныя зборнікі, па сваіх змястоўных, сюжэтных і ідэйных характарыстыках часта вельмі блізкія як да апакрыфічнай, так і да свецкай белетрыстычнай літаратуры (*Тайна Тайнаў, Шасцікрыл, Логіка, Лапатачнік, Луцыдарый*). У ліку найбольш папулярных твораў была *Тайна Тайнаў (Secreta Secretorum)*³¹, аўтарства якой прыпісвалася Арыстоцелю, настаўніку Аляксандра Македонскага. Першапачаткова гэта быў арабскі філасофскі твор, прысвечаны апісанню характэрных асаблівасцяў чалавека, у XIII ст. ён быў перакладзены на лацінскую мову. У XV ст. у Кёльне з’явіўся і друкаваны варыянт *Тайны Тайных*, з якога неўзабаве былі зроблены пераклады на многія еўрапейскія мовы. Аднак беларускі спіс перакладзены

³¹ Беларусі спіс XVI ст. захоўваецца ў Нацыянальнай Бібліятэцы Беларусі (09/276к), яго публікацыю ажыццявіў М. Спяранскі: „Аристотелевы врата, или Тайная Тайных“, іп: *Памятники древней письменности и искусства*, т. 171, Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии Наук, 1908.

непасрэдна з яўрэйскага арыгіналу, з далучэннем звестак з твораў філосафа Майманіда, арабскага лекара Алразі (X ст.) і грэчаскага лекара Галена (II ст.). Акрамя таго, беларускі тэкст дапоўнены цікавымі медычнымі і дыетычнымі парадамі. Не меншай вядомасцю карыстаўся і *Шасцікрыл*, аўтарам якога лічыўся італьянскі яўрэй Імануэль-бен-Якуб, – кніга астранамічнага характару, якая змяшчала табліцу месяцаў, падзеленую на шэсць частак-крылаў (адсюль і назва зборніка). Першапачаткова *Шасцікрыл* прызначаўся для вызначэння даты святкавання Вялікадня, але пазней пачаў выкарыстоўвацца як кніга для варажбы. Беларускі пераклад, найхутчэй, быў зроблены з яўрэйскай мовы, на што ўказвае прысутнасць у ім вялікай колькасці адпаведнай лексікі. У XVI ст. з яўрэйска-арабскіх крыніц была перакладзена *Логіка* Майманіда-Аль-Газалі. Пры гэтым для тлумачэння чытачу адцягненых, абстрактных філасофскіх паняццяў у тэкст уводзілася шмат неалагізмаў.

Такая кніжная прадукцыя ў XVI–XVII стст., у эпоху актыўнага развіцця прыродазнаўства і філасофіі як навук і іх вызвалення ад багаслоўя, была для Заходняй Еўропы састарэлай і псеўданавуковай. Аднак для ўсходніх славянаў, у якіх зараджэнне навуковага прыродазнаўства і незалежнай ад рэлігійных догмаў філасофіі толькі пачыналася, падобная літаратура ў многім захоўвала сваё значэнне, бо давала многія тэарэтычныя і практычныя веды і развівала рацыяналістычнае мысленне. Праз ВКЛ філасофска-містычная і прыродазнаўчая літаратура трапляла і ў Расію, дзе падобныя кнігі хутка былі забаронены царкоўнымі ўладамі як «отреченные» (адвергнутыя).

СВЕЦКАЯ ЛІТАРАТУРА

Гістарычны раман і аповесць. У ліку першых перакладных твораў свецкай тэматыкі, папулярных у ВКЛ з часоў Сярэднявечча, былі творы пра Аляксандра Македонскага і Траянскую вайну. На

пачатку XVI ст. *Трою і Александрыю* згадвае Францішак Скарына у сваёй „Прадмове да ўсяе Бібліі“: «Аще ли же кохание имаши ведати о военных а о богатырских делех, чти книги Судей или книги Махавеев, более и справедливее в них найдеш, нежели во Александрии или во Тройи».

Александрыя. Першыя апавяданні разнастайнага зместу, звязаныя з асобай Аляксандра Македонскага, з’явіліся пры яго жыцці і вызначаліся тэндэнцыйнасцю, бо іх мэта палягала ў праслаўленні, ідэалізацыі палкаводца (*Дзеі Аляксандра Вялікага* Руфа, *Выправа Аляксандра і Індыка* Арыяна, *Жыццязпіс Аляксандра* Плутарха і інш.). Асаблівае літаратурнае значэнне меў твор вучня Арыстоцеля і ўдзельніка ўсіх Аляксандравых паходаў Калісфена. У II ст да н.э. на падставе запісаў Калісфена і Клітарха ў Александрыі Егіпецкай паўстала ранняя версія рамана так званага Псеўда-Калісфена. Ад пачатку X ст. у Еўропе пашыраецца пераклад візантыйскага паходжання *Гісторыя бітваў Аляксандра Вялікага, цара Македоніі*. У першай палове XIII ст. гэтая версія была перароблена і ўтварыла рэдакцыю, вядомую як I³. Да яе ўзыходзяць амаль усе еўрапейскія праязнічныя і вершаваныя пераклады *Александрыі*, у тым ліку і славянскія (балгарскі, сербскі, чэшскі, польскі, беларускі). Балгарскі пераклад, найстарэйшы сярод славянскіх, адносіцца да пачатку XV ст., аднак яго неўзабаве выцясніў сербскі.

Вялікай папулярнасцю *Александрыя* карысталася ва ўсходніх славянаў ужо ў XII ст., а з XIII ст. у перапрацаваным выглядзе яна пачала ўключацца ў склад хранографу. Пераклад, вядомы выключна ў складзе хранографічных зводаў, атрымаў назву хранографічнай *Александрыі* (або *Александрыі* лацінскай рэдакцыі), у адрозненне ад т.зв сербскай, што з’явілася ў Беларусі ў XV ст. і распаўсюджвалася самастойна, хаця і мела цесную сувязь з хранографічнай традыцыяй. Ацалелыя пяць беларускіх спісаў і адзін урывак помніка належаць як да лацінскай, так і да сербскай

рэдакцый рамана³². Да поўнай *лацінскай рэдакцыі* (рэдакцыя I³ *Historia de proeliis*) адносяцца два рукапісы XVII ст., асноўнай крыніцай для якіх паслужыў польскі старадрук *Historia o żywocie i znamienitych sprawach Alexandra Wielkiego* (1550).

Традыцыйных эпізодаў у творы дастаткова: пераход Аляксандра праз Еўфрат, наведванне ўсыпльніцы персідскіх цароў, перамога над Дарыем, яго забойства і пакаранне забойцаў, размова Аляксандра з гімнасафістамі і інш. Згадваюцца або часткова аднаўляюцца падзеі, што апісваюцца ў гісторыкаў Арыяна, Плутарха, Квінта Руфа і інш., аднак паслядоўнасць падзей часта парушаецца. Недакладнасць у падачы гістарычных фактаў мае вялікае значэнне для разумення адметнасці рамана, бо сведчаць пра розныя крыніцы яго паходжання, пра пазнейшыя інтэрпаляцыі.

Кампазіцыю твора вызначае перапляценне «дакументальнасці» і мастацкае выдумкі, казачнага і містыкі. Яўна містычны элемент прысутнічае, напрыклад, у сцэне прадаказання смерці Аляксандру гаворачымі дрэвамі. Казачныя элементы праступаюць у аповедах пра невядомыя краіны і іх незвычайных насельнікаў, у апісанні скарбаў чужых земляў і атрыманых там Аляксандрам дароў. Асабліва шмат такіх элементаў у аповесці пра індыйскі паход палкаводца, які сустракае на сваім шляху дзівосных людзей-паўзвяроў (шасцірукіх, безгаловых, з вачыма на грудзях, трохвокіх, з сабачымі галовамі, з птушынымі тулавамі, іншых неверагодных істот), наведвае незвычайныя землі. Аляксандр адважваецца падняцца ў паветра на крылах аграмадных птушак і апусціцца на дно марское ў шкляннай бочцы. Казачны характар мае і сам пачатак рамана. Егіпецкі цар Нектанаў, даведаўшыся пра набліжэнне варожага флоту да берагоў Егіпта, хоча пазбегнуць навалы праз магчымыя дзеянні; аднак егіпецкія багі адварочваюцца

³² РНБ, Ф. XVII, № 5; Q.XVII, 257; F. IV, № 688; РДзБ, ф. 256 Румянцава № 2405, ф. 29 Бяляева № 1562; Бібліятэка Літоўскай Акадэміі Навук, ф. 19, № 110. Публ.: *Александрія*, Мінск: Выдавецтва Акадэміі Навук БССР, 1962.

ад яго. Тады цар уцякае з Егіпта ў Македонію. Заслужыўшы там сабе рэпутацыю чарадзея і астралага, пад выглядам бога Амона ён спакушае македонскую царыцу Алімпіяду. У выніку гэтай сувязі і нараджаецца Аляксандр. Нараджэнню героя спадарожнічаюць дзівосныя праявы прыроды: «сталосе окрутное grimene и зь громы знамена розманты, и блискалосе по всем свете»³³. Ды і само немаўля незвычайнае з выгляду: «волосы [...] якобы лвиный [...] очи его, яко звезды, ясны, але барвы розной: одно черно, другое жолто се указовало; зубы его были остри»³⁴.

Характар Аляксандра вымалёўваецца праз апісанне яго ста-сункаў са шматлікімі персанажамі; аднак гэта статычны, пазбаўлены ўсялякага псіхалагічнага развіцця і супярэчнасцяў характар. Тут няма месца для перажыванняў і роздумаў героя, а канкрэтная гістарычная рэчаіснасць служыць фонам для аповеду пра яго жыццё ад нараджэння да смерці, пра барацьбу за дасягненне мэтаў у розных жыццёвых сітуацыях. Аляксандр – гэта ідэалізаваны партрэт мужа палкаводца, які валодае ўсімі вартасцямі і цнотамі. Яшчэ ў юнацтве ён вызначаўся незвычайным розумам: «мудрый и ростропный, бо се уже был научил зуполне всех наукъ вызволенных»³⁵; лоўкасцю, вынослівасцю і сілай: утаймоўвае страшнага каня Буцафала, умее валодаць сабой і не даруе крыўды. Увесь час падкрэсліваецца высакароднасць і гуманнасць Аляксандра: у адносінах да палонных і палеглых ворагаў («такъ перский люд, яко и макидонский, котории были побиты, приказал в гробех поховат»³⁶), у стаўленні да цара Дарыя і яго сям'і, у захаванні звычайў заваяваных народаў.

Асаблівасцю, што вылучае раман з твораў гістарычнай тэматыкі, з'яўляецца поўная адсутнасць у ім любоўных матываў.

³³ „Похождение царя Александра Македонского“, in: *Александрья*, с. 29.

³⁴ *Ibid.*, с. 29.

³⁵ *Ibid.*, с. 29.

³⁶ *Ibid.*, с. 48.

Натуральна, жаночыя вобразы прысутнічаюць, але няма грунту для развіцця любоўнай інтрыгі, бо цікавасць да інтымнага боку жыцця героя цалкам паглыналася задачай яго праслаўлення як гістарычнага дзеяча. Гэтай задачы падпарадкаваны нават стасункі Аляксандра з Раксанай: у творы яна лічыцца дачкою Дарыя (а не сатрапа Бактрыі Аксіярта), бо шлюб з дачкой Дарыя меўся паслужыць добрым прыкладам міралюбівай і гуманнай палітыкі Аляксандра, скіраванай на ўмацаванне сувязі Грэцыі з Персіяй.

У мастацкай топіцы *Александрый* важную ролю адыгрывае прыём кантрастнага проціпастаўлення, які найбольш выразна прасочваецца ў перапісцы Аляксандра з Дарыем (галоўныя станоўчы і адмоўны героі). «Сутыкненне» двух характараў мае сваім вынікам тое, што з пэўнай умоўнасцю можна назваць «псіхалагічнымі зменамі» ў характары Дарыя. Вобраз жа Аляксандра псіхалагічна-статычны. Дарый, якога мы бачым на пачатку твора, – пыхлівы, нецяярлівы, нахабны самадзержац, што патрабуе сляпога падпарадкавання сваёй волі. З бегам падзей, церпячы паразу за паразай, ён здаецца на волю лёсу і схіляецца перад Аляксандрам, а паміраючы, даручае яму клопат пра сваякоў і дабраслаўляе на шлюб з уласнай дачкой Раксанай.

Дзеся надання апавядання гістарызму ў рамане шырока прадстаўлены лісты, што, як і разнастайныя прамовы, выконваюць ролю своеасаблівых гістарычных дакументаў. Засведчаныя працамі многіх гістарыёграфў, яны закліканыя пацвердзіць праўдзівасць апісанага. З гэтай мэтай у раман уводзяцца і рэальныя гістарычныя асобы: персідскі цар Дарый, бацькі Аляксандра царыца Алімпіяда і цар Піліп II Македонскі, палкаводцы Пталемей, Парменіян і іншыя. Па сутнасці, *Александрыя* – анталогія твораў пра вялікага палкаводца, падпарадкаваная сюжэтнай канве яго сапраўднай і легендарнай біяграфіі. Складанасць кампазіцыі твора можна параўнаць з іншымі класічнымі творамі: *Адysesей*, казкамі пра Сіндабада-мараплава, і нават з найдаўнейшым твора

сусветнай літаратуры – эпасам пра Гільгамеша. Як і Гільгамеш, Аляксандр заўсёды ў пошуку, ён заваёўвае ўсю айкумену, але, ідучы наперад, з кожнай новай сустрэчай (гімнасафісты, амазонкі, егіпецкі бог Серапіс, дрэвы Сонца і Месяца) паступова траціць ілюзію ўласнай усемагутнасці. Пабудаваны на хуткай змене падзеяў, захапляльных падарожжаў па нязведаных краінах, смелых учынкаў герояў, незвычайных сітуацый, фантастычных здарэнняў і пададзены ў папулярным, даступным выглядзе, раман пра знакамітага палкаводца мог, вядома ж, задаволіць патрэбы самага патрабавальнага чытача.

Гістарычна *Александрыя* сербскай рэдакцыі пазнейшая па часе паходжання, але ў Беларусі з’явілася раней за лацінскую; пры гэтым у яе аснове – той самы твор Псеўда-Калісфена. З беларускіх спісаў сербскай рэдакцыі найбольш поўным з’яўляецца Курніцкі³⁷. Сербская рэдакцыя вызначаецца шырэйшай распрацоўкай тэмы прадказанай смерці героя, якая набывае ў творы асаблівае значэнне, бо Аляксандр выяўляе пэўную абазнанасць у хрысціянскім вучэнні пра бессмяротнасць душы. Узмацняе гэтае пачуццё асуджанасці героя сцена яго сустрэчы ў пячорах мёртвых з язычніцкімі царамі, і асабліва з цнем Дарыя, які пытаецца ў Аляксандра: «Да или ты осуждён еси быти с нами?»³⁸ Ці не галоўныя моманты хрысціянізацыі твора звязаны з вобразам біблейскага прарока Ераміі, што было вынікам уплыву на сербскую *Александрыю* старажытнай яўрэйскай гістарыяграфіі (у прыватнасці, *Юдэйскіх старажытнасцяў* Іосіфа Флавія) і талмудычнай традыцыі (найперш т.зв. *Вавілонскага Талмуда*). Хрысціянізацыя твора адбылася і на геаграфічнай прывязцы некаторых сюжэтаў: калі ў лацінскіх спісах сталіца Дарыя знаходзіцца ў Сусане (Персепалі), то ў сербскіх – у самім Вавілоне, біблейскім увасабленні граху ідалапаклонства.

³⁷ Захоўваецца ў Курніцкім архіве-музеі (Польшча).

³⁸ „Сказание о Александре, царе Македонском“, in: *Александрыя*, с. 238.

Адбыліся і пэўныя кампазіцыйныя змены, асабліва ў другой частцы твора: тое, што ў лацінскай рэдакцыі было выкладзена ў выглядзе лістоў Аляксандра да маці і Арыстоцеля, у сербскай ператварылася ў разгорнутае аўтарскае апавяданне. Адным з найбольш важных сюжэтных новаўвядзенняў стала апісанне вернага кахання Раксаны, якая не захацела жыць пасля смерці люблага мужа і сканчвае жыццё самагубствам, пасля чаго герояў хаваюць разам. У гэтым плане адна з найбольш удалых знаходак складальнікаў – узятая з старарускай рэдакцыі твора сцэна плачу Раксаны, які (з прычыны яго яўна вусна-паэтычнага характару або блізкасці да традыцыйных народных галашэнняў) усходнеславянскім чытачом браўся, безумоўна, асабліва блізка да сэрца: «Александре, царю всего света, сильный господине! Въ чужих землях оставил мя еси, а сам, царю сильный и великий господине Александре, яко солнце, под землю заходиши. О милый мой господарю, царю Александре! О земля, о небо и звезды! Днесь плачители со мною, и точите слезы, очи мои, дондеже езера наполнятся и реки и источницы, и язык – пельнину горку яди!»³⁹

Лацінская і сербская рэдакцыі *Александрый* не існавалі ізалявана, узаемаўплыў іх мастацкіх сістэм паспрыяў з'яўленню адметных помнікаў перакладной літаратуры. Кожны з вядомых спісаў *Александрый* мае сваю лексіка-стылістычную афарбоўку, сюжэтныя хады і кампазіцыйныя асаблівасці, і кожны – гэта творчы пераклад-апрацоўка, які не можа быць зведзены да простага перакладу з пэўнай крыніцы. Асноўны ўхіл робіцца ў *Александрый* на сюжэтнае апавяданне, апісанне ў дэталях, што робіць мастацкую карціну твора «бачнай»: чытач не толькі разумее, што адбывалася, але і ўяўляе, якім чынам адбывалася. Гэты твор аказаў вялікі ўплыў на беларускую народную творчасць: як адлюстраванне ў народнай свядомасці адпаведных эпизодаў *Александрый* можна разглядаць асобныя народныя казкі (пра медны і сонны гарады,

³⁹ *Ibid.*, с. 257.

пра вогнедыхаючых гадзюк, пра гаворачыя дрэвы і птушак) і батлейку («Бітва цара Аляксандра і Пора»)

Траянская аповесць (або *Троя*). Траянскія паданні мелі ў Еўропе вялікі поспех у немалой ступені з-за распаўсюджання легенды пра траянскае паходжанне многіх еўрапейскіх народаў і каралеўскіх дынастый. На землі ўсходніх славянаў першыя звесткі пра падзеі Траянскай вайны трапілі яшчэ ў часы старажытнай Русі праз паўднёvasлавянскі пераклад Хронікі Іаана Малалы (VI ст.), які на тэрыторыі Беларусі быў малавядомы (у Віленскім хранографіе XVI ст. захаваўся адзіны спіс, у аснове якога – хранаграфічная кампіляцыя 1262 г.). Пашырэнне атрымала тая версія аповесці, што ўзыходзіць да балгарскага перакладу Хронікі Канстанціна Манасіі (1369)⁴⁰. Славянская гісторыя твора распачынаецца ў XIII–XIV стст., калі ў Босніі або Далмацыі з’яўляецца паўднёvasлавянскі пераклад лацінскай аповесці пра падзеі Траянскай вайны. Пад загалоўкам *Повести о известованных вещей, еже о краlex притчя* (далей – *Притчя*) твор быў уключаны ў некаторыя спісы славянскага перакладу візантыйскай Хронікі Канстанціна Манасіі непасрэдна пасля хранаграфічнага апавядання самога аўтара.

Аповесць гэтая невялічкая па аб’ёме і з’яўляецца своеасаблівай кампіляцыйнай міфаў і гамераўскіх матываў: сцісла апавядаецца пра нараджэнне і дзяцінства Парыса (з-за яго, згодна з прароцтвамі багоў, мелася загінуць Троя), падаецца класічная фальклорна-паэтычная версія прычынаў вайны (выкраданне Парысам жонкі цара Менелая Алены), апісваюцца падзеі апошняга года вайны, якая завяршаецца гібеллю асноўных персанажаў і разбурэннем Троі. Сцісласць сюжэта і дынамічнасць разгортвання падзей надалі *Троі* арыгінальны характар, што прывяло да функцыянавання яе ў якасці самастойнага твора па-за межамі хронік. *Траянская аповесць* перадае сваю крыніцу (*Притчю о краlex*) са значнымі

⁴⁰ Вядомы два беларускія спісы твора: РНБ, Ф. XVII, № 5; хранограф XVII ст. РДзБ, ф. 256 Румянцава № 2405.

скарачэннямі. Рэдактар хранографа аддаў перавагу не асноўнаму тэксту Хронікі Манасіі, а пазнейшай устаўцы ў яе. Замест сухой гістарыяграфічнай інфармацыі змешчана сюжэтнае апавяданне, якое мае прыкметы гістарычнай белетрыстыкі – жывасць і займальнасць выкладу, дынамічнасць дзеяння і нечаканыя сюжэтныя павароты. Так, цар Менелай выносіць смяротны прысуд Парысу-Фарыжу і Алене (згодна з іншымі версіямі, Парыса забіваюць у баі; Алена ж вяртаецца ў Грэцыю разам з мужам, царом Менелаем), і ён жа, а не Агамемнан, з'яўляецца правадыром усяго грэчаскага войска пад сценамі Троі. Зноў жа Менелай (а не Пір, як у іншых версіях), забіваючы дачку Прыяма Паліксену, помсціць за Ахіла і з астатнімі грэкамі вяртаецца на радзіму. У параўнанні з *Притчей*, у *Троі* скарочана дваццаць эпизодаў, зроблены некаторыя ўстаўкі і, да ўсяго, пераразмеркаваны функцыі асобных герояў. Усё гэта сведчаць, што *Троя* – творчая перапрацоўка вядомага сюжэта, а не прасты пераклад ці кампіляцыя. Скарочаючы некаторыя эпизоды, рэдактар хранографа кіраваўся, верагодна, той думкай, што прапушчаныя эпизоды ўжо вядомыя чытачу з папярэдняга выкладу хранографічнага матэрыялу. Каштоўнасць *Троі* ў тым, што яна пазначае характар і адзін з кірункаў далейшага развіцця гістарычнай прозы – яе белетрызацыю, пераход у разрад папулярнай гістарычнай літаратуры, якая не толькі навучае, але і служыць для займальнага чытання.

Гісторыя разбурэння Троі (або *Траянская гісторыя*) была адным з першых твораў гістарычнай тэматыкі, якія з XII ст., эпохі зараджэння заходнеўрапейскага рамана, з'явіліся ў сярэднявечных літаратурах і спарадзілі шэраг буйных наследаванняў. Гэта – сярэднявечная апрацоўка гамераўска-вергіліеўскіх матываў, крыніцай шматмоўных варыяцый якой былі дзве псеўдагістарычныя лацінскія кампіляцыі IV–V стст. – *Разбурэнне Троі* фрыгійца Дарэса і *Запісы пра Траянскую вайну* крыцяніна Дыктыса. Сярэднявечнымі аўтарамі гэтыя апрацоўкі ўспры-

маліся як аўтэнтчныя рэаліі пра сапраўдную хаду падзей пад сценамі Троі, бо грунтваліся на сведчаннях, як лічылася, саміх відавочцаў і ўдзельнікаў вайны. Абодва творы былі добра вядомы ў Рэчы Паспалітай як у Сярэднявеччы, так і ў пазнейшыя часы. Літаратурнае ж значэнне *Траянская гісторыя* набывае толькі са з’яўленнем *Рамана пра Трою* Бенуа дэ Сент-Мора (XII ст.), які надаў паведамленням Дарэса і Дыктыва мастацкую завершанасць, адпаведную эстэтычным перакананням тагачаснае эпохі і ператварыў гамераўскіх герояў у галантных сярэднявечных рыцараў. На падставе *Рамана пра Трою* сіцыліец Гвіда дэ Калумна стварыў пашыраную версію траянскіх падзей – *Гісторыю разбурэння Троі*. У славянскіх літаратурах найстарэйшымі перакладамі-апрацоўкамі твора Г. дэ Калумны з’яўляюцца чэшскія і польскія рукапісы і старадрукі XV–XVI стст.

Адзін з чэшскіх перакладаў другой паловы XV ст. стаў крыніцай незакончанага беларуска перакладу *Траянскай гісторыі* (канец XVI ст.)⁴¹ Беларуска пераклад, у адрозненне ад твора Г. дэ Калумны, змяшчае апісанне толькі тых падзей, якія звязаныя з непасрэдным пачаткам аблогі Троі і ходам вайны. Па-за ўвагаю перакладчыка засталіся эпізоды, прысвечаныя гісторыі Троі, прычынам пачатку вайны і лёсу яе асноўных удзельнікаў. Магчыма, сваю галоўную задачу перакладчык бачыў у апісанні аблогі і захопу горада Троі, але апавяданне абрываецца на сцэне помсты Парыса за смерць брата. Пры гэтым, відавочна, рабілася ўстаноўка на тое, што астатняя гісторыя Троі вядомая чытачу з іншых крыніц, у тым ліку і *Троі*.

У тэматычным плане *Траянская гісторыя* пераклікаецца з другой часткай *Троі*, аднак апісанне тых самых падзей у ёй больш падрабязнае і дэталёвае, што дае падставы гаварыць пра

⁴¹ Захоўваецца ў складзе хранографа XVI–XVII стст. (ДА/П-157, арк. 1–128) Нацыянальнай бібліятэкі Украіны.

разгорнутае апавяданне. Аўтарам неаднаразова робяцца спробы перадаць душэўны стан герояў, стварыць сюжэтнае матываванне іх учынкаў – у апісанні двубояў (Гектара з Ахілам, Парыса з Менелаем), забойства Гектарам Мерыёна (брата Ахіла), забойства самаго Гектара, пасольства Прыяма да Ахіла з мэтай выкупу цела сына, кахання Траіла і Брызеіды, сватання Ахіла да Паліксены. У гэтым сэнсе ці не найбольш яркі – апавед пра каханне Траіла і Брызеіды, якую, згодна з воляй свайго бацькі, цара Прыяма, Траіл вымушаны вярнуць грэкам: «З отца своего воли засмутился от зроченью Бристыды греком, кторою великою горуцестью милости жадал а в горуцей воли над вшистки речи миловал. [...] Брыстыда пазногти своими уста своя драла. [...] А кгдаж ее кто пытал о розлучанью от ее милостника Троиля, частокроть падала медци руки того, хцющего ю затрывать, рекучи: «Радней смерти себе жедам, нижли живота»»⁴². У творы нямала партрэтных характарыстык, апісання бураў, у якія трапляюць грэкі, плывучы да берагоў Траянскага царства. Аднак усе гэтыя рысы – хутчэй заслуга арыгінала, чым выяўленне асаблівасцяў старабеларускага сюжэтнага апавядання. Вялікі аб’ём чэшскага перакладу твора Гвіда дэ Калумны (звыш 150 друкаваных старонак) вымусіў перакладчыка(ў) стварыць больш кампактную рэдакцыю рамана, захоўваючы пры гэтым асноўную сюжэтную канву, але апускаючы менш значныя сюжэтныя лініі і эпізоды, скарачаючы прамовы персанажаў, апісанні, партрэты і навуковыя развагі самаго Г. дэ Калумны.

Гісторыя пра Атылу, караля Угорскага (або *Атыла*) была перакладзена на беларускую мову ў 80-я гады XVI ст.⁴³ у шляхецкім асяродку з польскага друкаванага выдання *Historia sprawy Atyle* (1574, Кракаў). У адрозненні ад беларускага перакладу,

⁴² „Повісті про Троянську війну“, in: *Хрестоматія давньої української літератури*, склав Олег Білецький, Київ: Наукова думка, 1952, с. 555–556.

⁴³ Тэкст твора захоўваецца ў складзе рукапіснага зборніка XVI ст. б-кі Рачынскіх у г. Познань (Ms. 85).

польскі мае свайго аўтара. Ім быў рэнесансны польскі пісьменнік, друкар і дзеяч рэфармацыйнага руху Цыпрыян Базылік, які з 1558 па 1567 г. знаходзіўся на службе ў М. Радзівіла Чорнага. Зазнаваўшы ў Берасці друкарню, Ц. Базылік выдаў шэраг уласных перакладаў (сярод іх і *Гісторыю жыцця* [...] *Юрыя Кастрыёта*, цесна звязаная з яшчэ адным помнікам перакладной беларускай літаратуры – *Аповесцю пра Скандэрбега*). *Гісторыя дзеяў Атылы* Ц. Базыліка – амаль даслоўны пераклад лацінамоўнай *Vita Atilae* венгерскага гуманіста, прымаса Венгрыі Міклаша Олага. Пачатак XVI ст. – гэта час абуджэння патрыятычнага настрою сярод перадавых колаў венгерскай інтэлігенцыі, якая перад тварам турэцкай небяспекі разумела неабходнасць мець мудрага і моцнага кіраўніка і дзеля абгрунтавання свайго права на дзяржаўнасць звярнулася да гісторыі. Прыклад такога кіраўніка быў знойдзены ў асобе Атылы, што паступова прывяло да выпрацоўкі нацыянальнага міфа, паводле якога гуны – продкі венграў, а Атыла – першы кароль венгерскай дзяржавы.

У сваёй працы М. Олаг спасылаецца на многіх гісторыкаў і храністаў Сярэднявечча, выкарыстоўвае звесткі са шматлікіх венгерскіх хронік, якія побач з гістарычнай праўдай увабралі ў сябе і створаны ў народнай свядомасці міф пра Атылу і паходжанне венграў. З-за моцнага перапляцення ў творы гістарычнай і легендарнай плыняў сапраўдная паслядоўнасць і дакладнасць падзей была парушана. Так, насуперак праўдзе, у творы Атыла з'яўляецца сучаснікам св. Урсулы, якую ён пераследуе ў 451 г. пад час яе вяртання з Рыму (насамрэч падзеі адбываліся ў 383 г. і звязаныя з імем Татылы); Дытрых Бернскі, герой нямецкага эпасу, атаясамліваецца з караём готаў Тэадорыкам Веронскім і выступае ў творы сучаснікам Атылы пад імем Дэтрыка Вераненчыка; насуперак гістарычнаму факту, бітву на Каталаунскіх палях выйграе войска Атылы, а не рымляне; нарэшце, сама Каталаунская бітва адбываецца не ля г. Шалон-сюр-Марн у Францыі, а ў іспанскай

Каталоніі. Акрамя шматлікіх паданняў, легенд, анекдотаў твор змяшчае нямала пафасных прамоваў Атылы, вытрыманых у духу лепшых узораў лацінскай араатарскай прозы.

Дзеянне ў творы канцэнтруецца вакол адной асобы, да якой зводзяцца ўсе пабочныя лініі сюжэта, – Атылы. У заключным раздзеле аўтар нават падкрэслівае гэта: «Ведзьже поневаже-м я ничего далее писати на тот час не умыслил, одно до смерти Атылевы». Атыла паўстае перад чытачом як чалавек эпохі Рэнэсансу, а не бязлітасны і крыважэрны правадыр гунаў: ён смелы і рашучы ў дзеяннях, але ў яго сэрцы ёсць месца для спагады і міласэрнасці. Імкнучыся да стварэння прыхарошанага вобраза правадыра гунаў і «продка» венграў, Олаг амаль пазбаўляе яго адмоўных якасцяў, вылучаючы на першы план мудрасць, адвагу і разважлівасць героя, што адпавядала светаўспрыняццю венгерскіх патрыётаў⁴⁴. Таму не выпадкова ў адпаведным месцы падаецца партрэтага характарыстыка героя:

Атылья [...] был среднего узросту, персей и плечей широких, головы воде инъших члонков померное, объличя чернявого, очю светлых, на взгляде быстрость якуюсь в собе маючой [...]; на працу телесную, на голод, на спанье, на студень и на горячость велми терпливый; великого сердца, рады доброе и смелый, руки хисткое и мужное, в речах рыцэрских учоный, до славы велми хотливый; вь оглуменю неприятеля, в нараженю [фортэлев] и зрады велми ростропный и хитрый [...]; противко пышным крнобрный, а против покорных лацный и милосердныи.⁴⁵

Разам з тым учынкi героя часам ірацыянальныя. Так, Атыла не баіцца варожага войска, але ў страху адступае перад «звярынымі» імёнамі біскупа Люпуса (ад лац. «lupus», «воўк») і папы Льва (ад лац. «leo», «леў»). Высока ацэньваючы асабістыя якасці галоўнага героя, аўтар вельмі стрымана апісвае дзеянні гунаў,

⁴⁴ Пазней падобнае разуменне вобраза Атылы было інтэрпалявана на асобу Стафана Баторыя.

⁴⁵ *Исторья о Атыли*, in: Ms. 85 Biblioteki Raczyńskich w Poznaniu, ark. 178.

не акцэнтую ўвагі на апісанні іх жорсткасці, а больш падрабязна спыняецца на паказе гераізму заваяваных гунамі народаў.

Беларускі пераклад амаль даслоўна перадае польскую крыніцу, якая ў той жа ступені – лацінскую. Гэта адзін твор, але на розных мовах, гэта менавіта пераклад, а не апрацоўка, што сведчыць пра высокую культуру перакладчыцкай справы ў Польшчы і ВКЛ ў XVI ст.

Аповесць пра Скандэрбега, князя Албанскага (або *Скандэрбег*). Вельмі папулярнай была ў Еўропе эпохі Адраджэння гісторыя албанскага князя Скандэрбега: узначаленая ім у XV ст. барацьба супраць турэцкага ярма ў многім прадвызначыла няўдачы наступных турэцкіх кампаній па заваяванні Еўропы. Створаная Марынам Барлеціем, суайчыннікам і сучаснікам Скандэрбега, біяграфія албанскага героя была перакладзеная на многія еўрапейскія мовы, сярод якіх і польскі пераклад берасцейскага друкара Ц. Базыліка *Гісторыя пра жыццё [...] Юрыя Кастрыёта* (Берасце, 1596).

Скандэрбег малюецца Барлеціем адначасова як ідэальны хрысціянскі манарх, як правадыр нацыянальна-вызвольнага руху і як лідэр адвечнай барацьбы хрысціянскага свету са светам ісламскім. Імкнучыся як мага дакладней перадаць гістарычныя рэаліі, Барлецій не пазбягае, аднак, і фальклорна-песенных матываў (вешчы сон маці Скандэрбега перад нараджэннем героя; дары, пасланыя Скандэрбегам янычару Балебану; народны плач па герою, змешчаны напрыканцы твора і г. д.). Усе гэтыя асаблівасці твора перайшлі і ў яго паўднёvasлавянскую апрацоўку, якая легла ў аснову адпаведнага раздзела *Хронікі ўсяго свету* (1564 г.) Марціна Бельскага, які ў сваёй працы шырока абапіраўся і на саму кнігу М. Барлеція. Хроніка М. Бельскага карысталася вялікай папулярнасцю на ўсходнеславянскіх землях, у тым ліку і ў Беларусі. Адзін з яе беларускіх перакладаў, які змяшчае і *Аповесць пра Скандэрбега*, быў зроблены ў 70-ых гадах XVI ст. на замову

караля Жыгімонта Аўгуста літоўскім шляхціцам Амброзіем Бражэўскім⁴⁶; у 1584 г. беларускі пераклад паслужыў асновай пры стварэнні рускай рэдакцыі твора.

У беларускім перакладзе вобраз Скандэрбега значна дэмакратызаваны. Напрыклад, пасля першае перамогі над туркамі Скандэрбег кланяецца ўсім сваім людзям (у Бельскага ён звяртаецца з удзячнай прамовай толькі да рыцарства). Дэмакратычная тэндэнцыя перакладу выявілася таксама і ў апісанні стаўлення Скандэрбега як да мірнага турэцкага насельніцтва вызваленых ім албанскіх гарадоў, так і да палонных туркаў. Наогул, сэнс і значнасць барацьбы Скандэрбега з туркамі і прычыны яго поспеху раскрываюцца ў беларускім перакладзе больш лагічна і паслядоўна. У значнай ступені пераасэнсаваны ідэалагічны і ідэйны аспект біяграфіі Скандэрбега, ужыўшы некаторыя новыя мастацкія прыёмы, перапрацаваўшы кампазіцыю і змяніўшы характарыстыкі герояў, беларускі перакладчык на падставе хронікі М. Бельскага стварыў самастойны ў ідэйным і мастацкім плане твор пра нацыянальнага героя Албаніі.

У XVI–XVII стст. перакладаліся ў ВКЛ і гістарычныя творы расійскага паходжання. Адзін з іх – *Аповесць пра разгром Мамая* – склаўся на аснове гістарычных звестак, вусных паданняў, расійскай летапіснай аповесці і іншых матэрыялаў пра Кулікоўскую бітву 1380 г., важную ролю ў якой адыграў беларускі полк. Напісаны ў традыцыйным стылі воінскіх аповесцяў, твор спалучае паэтычную вобразнасць расійскай *Задоншчыны* і царкоўна-легендарныя матывы, што забяспечыла яму шырокую папулярнасць. На працягу трох стагоддзяў помнік пашыраўся, перапісваўся, уключаўся ў самыя разнастайныя зборнікі, рэдагаваўся ў адпаведнасці з тымі ці іншымі патрабаваннямі. Пад час гэтых перапрацовак узнік беларускі варыянт, які захаваны ў рукапісе

⁴⁶ РДзАСА, № 351/300; РДзБ, № 1404. Пераклад А.Бражэўскага зборгся ў адным спісе (РНБ F. IV, № 162.)

XVII ст.⁴⁷ У адрозненні ад арыгінала (першая трэць XV ст.) і сямі пазнейшых велікарускіх рэдакцый беларускі варыянт аповесці вызначаецца сцісласцю, яснасцю і выразнасцю мовы, строгай паслядоўнасцю раздзелаў, цэласнасцю іх структуры. Разам з тым, у творы патрапіла шмат фактычных недакладнасцяў, некаторыя гістарычныя факты былі падтасаваны, а імёны збытаны, што было непазбежным наступствам доўгага бытавання і пераапрацоўкі твора рознымі перапісчыкамі на свой густ.

Рыцарскі раман стаў адным з новых жанраў, прыўнесены у перакладную беларускую літаратуру ў XVI ст. Пранікаючы ў іншыя культуры, рыцарскія раманы падвяргаліся пэўным зменам, іх дапасоўвалі да ідэйных запатрабаванняў і мастацкіх густаў мясцовых чытачоў. У пэўнай ступені беларускім адпаведнікам еўрапейскага рыцарства была службовая шляхта («шляхтич» і «рыцёр» у сярэднявечнай Беларусі былі раўназначнымі словамі). Разам з тым беларуская шляхта проста не магла стварыць уласнай, саслоўнай па характары, літаратуры: паняцці «рыцар» і «рыцарскі этыкет», «рыцарская культура» не складалі ў яе свядомасці ментальнага адзінства, а таму адпадала і патрэба ў адлюстраванні жыцця ў формах высокай рыцарскай літаратуры. Шляхта-рыцарства мела адрозны ад еўрапейскага рыцарства погляд на сваю ролю ў жыцці грамадства: галоўным сваім абавязкам яна лічыла вайсковую службу, адпаведна і ў апісанні «дей рыцэрских» асноўнага ўвага засяроджвалася на воінскім подзвігу.

Менавіта ў шляхецкім асяроддзі на Наваградчыне ўзнікаюць пераклады рыцарскіх раманаў пра Трышчана і Баву, якія змешчаны ў т.зв. Пазнанскім зборніку канца XVI ст. пад агульным загалоўкам: «Починається повесть о витезях с книг сэрбьских,

⁴⁷ Публ.: *Хрэстаматыя па старажытнай беларускай літаратуры*, улад. А. Ф. Коршунаў, Мінск: Дзяржвучпедвыд Міністэрства асветы БССР, 1959, с. 132–140.

а звацца о славном рыцэры Трышчан[с], о Анцалоте и о Бове и о иншых многіх витезех добры[х]»⁴⁸.

Аповесць пра Трышчана (або Трышчан)⁴⁹ – узор рыцарскага рамана ў яго класічным разуменні. Па змесце Трышчан вельмі блізкі да венецыянскай рэдакцыі *Трыстана* (XV ст.), якая, па меркаванні многіх даследчыкаў, паслужыла асноўнай крыніцай перакладу. Пры гэтым апошняя чвэрць *Трышчана* не супадае з венецыянскай рэдакцыяй, а папярэднія маюць фрагментарныя адрозненні.

Асноўная сюжэтная лінія і падзейная канва твора будуюцца ў трохкутніку Трышчан – Іжота – кароль Марк. Трышчан паказаны як мужны рыцар і адважны воін, заўсёды гатовы рынуцца ў бой дзеля асабістае славы. Пры двары французскага караля Перамонта спасцігае ён рыцарскія навукі: не мае сабе раўні ні ў верхавой яздзе, ні ў фехтаванні («шырмерстве»), ні ў валоданні дзідай («сулицею»), ні ў гульні ў шахматы і шашкі («варцабы»), ні ў гранні на арфе і лютні. У сваім каханні герой хоча быць праўдзівым і высакародным, бо ўзрастанне рыцарскага майстэрства павінна адбывацца разам з узрастаннем сапраўднага кахання: якім бы майстрам сваёй справы ні быў рыцар, без рыцарскага ўзнёслага кахання ён як бы непаўнаwartасны. Таму Трышчан адваргае прапанову дачкі караля Перамонта, якая нахабна дамагалася яго, але аддаецца каханню з Іжотай, якую сасватаў для свайго дзядзькі. Гэта было яўнае парушэнне дадзенай каралю прысягі і не стасавалася з кодэксам паводзін рыцара, які мог прэтэндаваць выключна на платанічнае каханне. Каб пазбегнуць пры абмалёўцы

⁴⁸ Зборнік захоўваецца ў бібліятэцы Рачынскіх у Познані (Ms. 85).

⁴⁹ Публ.: „Повесть о Трышчане“, in: *Легенда о Тристане и Изольде*, изд. подг. А. Д. Михайлов, Москва: Наука, 1976, с.384–474; E. Sgambati, „Il Tristano Bincorusso“, in: *Studia Historica et Philologica*, vol. 15, *Sectio Slavoromanica*, Bd. 4, Firenze, 1983, p. 82–398; *Pasakojimas apie riterį Tryščaną*: Rankraštis XVI amžiaus romanas apie Tristaną ir Izoldą, iš senosios gudų kalbos vertė Algimantas Antanavičius, (*Iš LDK kultūrinio palikimo*), Vilnius: Baltos lankos, 2003.

характару героя гэтай супярэчнасці, неабходна было звярнуцца да матыву любоўнага напою, які нібыта «прымушае» Трышчана і Іжоту пакахаць адно аднаго. Але матыў душэўнага разладу з-за супярэчнасцяў паміж любоўнымі пачуццямі Трышчана і яго васальскім абавязкам у беларускай версіі не такі трагічны, як у французскіх або італьянскіх раманах.

Іжота – мудрая і чуллівая дзяўчына, якая ўмее прыхаваць і прыглушыць свае пачуцці, калі таго вымагаюць абставіны. І ўсё ж пачуцці час ад часу прабіваюцца з глыбін яе закаханага сэрца: дзяўчына мужа паўстае супраць уласнай маці на абарону Трышчана, які з'яўляецца забойцам яе дзядзькі; вытрымлівае знешнюю прыстойнасць у стасунках з Маркам, а па начах тайна сустракаецца з любым; загадвае пазбавіць жыцця служанку Брагіню, каб тая часам не раскрыла каралю вочы на падман перашай шлюбнай ночы, а потым, пераканаўшыся ў вернасці служанкі, шчыра радуецца яе вяртанню. І перад Іжотай, і перад Трышчанам паўстае шэраг праблем: як сумясціць нормы жыцця тагачаснага грамадства з нястрымнай страсцю, што ахапіла іх душы і сэрцы? Як застацца лаяльнымі да караля і не здрадзіць пры гэтым сваім пачуццям? Здавалася б, пасля таго, як Марк прайграў Іжоту рыцару Паламідажу, ён страціў на яе ўсялякае права, а на шляху да шчаслівай будучыні для закаханых больш не існуе ніякіх перашкод. Аднак Трышчан не скарыстоўвае выгаднай для сябе сітуацыі і паводзіцца як сапраўдны рыцар – вяртае Іжоту законнаму мужу, паколькі звязаны перад ім прысягай (для чалавека Сярэднявечча парушэнне прысягі або слова было раўназначна страце гонару). Марк не мог не стрымаць слова, дадзенага Паламідажу, – таму ён быў вымушаны аддаць яму Іжоту; Трышчан не мог парушыць васальскай прысягі – таму ён, вызваліўшы Іжоту з рук Паламідажа, вяртае яе Марку.

Знешне раман вытрыманы ў куртуазнай манеры, але яго ідэйны змест супярэчыць куртуазіі. Па-першае, каханне герояў

«узнёслае» не да той ступені, якой патрабавала куртуазная канцэпцыя каханья: алюзіі наконт пазашлюбных адносінаў Трышчана і Іжоты неяк не ўпісваюцца ў пастулаты куртуазіі. Верагодна, тут мы маем справу з тым, што куртуазны ідэал на-самрэч быў толькі літаратурным ідэалам, які рэзка разыходзіўся з нормамамі, што панавалі ў Сярэднявеччы пры дварах каралеў і феодалаў. Так, даведаўшыся пра смяротнае раненне Трышчана, Іжота забывае на свой высокі каралеўскі статус і спяшаецца любаму на дапамогу; не ў духу тагачасных нормаў паводзіць у гэтай справе і сам кароль Марк – па першай просьбе пляменніка адпускае да яго сваю жонку, цудоўна ведаючы, што пляменнік і жонка – каханкі.

Душэўныя «ўздыхі» Трышчана па даме сэрца Іжоце ў творы амаль адсутнічаюць, а калі яны і праяўляюцца дзе-нідзе, то ў завуляванай форме (напрыклад, сцэна спаборніцтва Трышчана з Паламідажам пры двары арляндэйскага караля Ленвіза). Цалкам магчыма, што аўтар венецыянскай рэдакцыі рамана, якая ляжыць у аснове беларускага *Трышчана*, адвольна скарачаў не зусім зразумелья яму эпізоды, бо быў далёкі ад усведамлення сутнасці труверскай канцэпцыі служэння рыцара даме, якая ў XV–XVI стст. страціла першапачатковы сэнс. Па-другое, у творы апушчаны асобныя эпізоды, звязаныя з заходнееўрапейскай міфа-паэтычнай сістэмай. Напрыклад, з беларускага перакладу чытач няшмат можа даведацца пра Мерліна, за выключэннем таго, што гэта якісьці «пророк», за штосьці зачынены пад зямлёй зноў жа якойсьці чараўніцай (маецца на ўвазе фея Маргана, зводная сястра Мерліна). Фантастычная гісторыя Анцалота (Ланселота Азёрнага заходнееўрапейскіх раманаў) у той частцы, якая не тычыцца гісторыі Трышчана, наогул апушчана: магчыма, аўтар хацеў сканцэнтраваць увагу менавіта на асобе Трышчана. Але не выключана, што перад намі – адлюстраванне працэсу драблення раманаў Артураўскага цыкла на кампазіцыйна і ідэйна самастойныя творы.

Такім чынам, з *Трышчана* выключаны два важныя кампаненты рыцарскага рамана – матыў узёслага платанічнага кахання рыцара да дамы сэрца і фантастыка (у яе разуменні як усяго не хрысціянскага, казачнага). Скарачэнні сведчаць пра тое, што асноўную ўвагу аўтар-перакладчык хацеў засяродзіць на авантурным (прыгодніцкім) баку жыцця героя. Дзеля гэтага ён звужае любоўны план рамана, пакінуўшы толькі тыя эпізоды, якія адпавядалі паняццю авантурнасці (падман Іжотай караля Марка ў першую шлюбную ноч, сцэна сустрэчы Іжоты з Трышчанам у садзе пад яблыняй).

Венецыянскі *Трыстан* і беларускі *Трышчан* пазначылі пераломны этап у развіцці еўрапейскага рыцарскага рамана – яго пераход да формы прыгодніцкага (авантурнага) рамана неарыцарскага тыпу. Менавіта ў XVI ст. ў Еўропе з’яўляецца першы авантурны рыцарскі раман – *Трыстан* П’ера Сала, дзе амаль нічога не засталася ад першапачатковага сюжэта твора.

Аповесць пра Баву (або *Бава*). Па сваім змесце, сюжэце і кампазіцыйных асаблівасцях гэтая аповесць узыходзіць да італьянскага цыклічнага рамана XV ст. *Каралевічы Францыі* (1491 г.), чацвертая кніга якога змяшчае французскую *chanson de geste* (песню пра дзеі, гераічную песню) XII–XIII стст. пра *Bueves d’Hanstone*. У XIII–XIV стст. рукапісныя варыянты твора пашыраюцца ў асноўным у Англіі і Італіі; пазней з’яўляюцца яго апрацоўкі па ўсёй Заходняй Еўропе. Славянскія ж аповесці пра Баву блізкія не столькі да *Каралевічаў Францыі*, колькі да ўзніклай на іх аснове франка-італьянскай народнай паэмы пра *Вуово*, якая, верагодна, праз балканскае пасярэдніцтва патрапіла ў XVI ст. у ВКЛ.

У Пазнанскім зборніку *Бава* змешчаны пад агульным з *Трышчанам* загаловак, але мае і асобны, непасрэдна перад тэкстам – *Історыя о княжати Кэвидоне*, што можа ўказваць на скарачэнні ў творы. Магчыма, у першакрыніцы спачатку распавядалася гісторыя бацькі, а затым сына. Беларускі *Бава* захаваў усе асноўныя

рысы італьянскіх тэкстаў, дапусціўшы нязначныя адступленні: адсутнічае апісанне двубою Бавы з угорскім караём; крыху інакш апавядаецца пра пазнаванне Бавы Сімбалдам і Тэрызам. Найперш варта адзначыць складанасць інтрыгі і дамінаванне рыцарска-авантурнага элемента. Сюжэт рамана развіваецца па некалькіх лініях адначасова. Пры гэтым аўтар часта ўмешваецца ў аповед: ён уважліва адсочвае змены ў лёсе герояў, суперажывае ім, радуецца за іх, што выяўляецца ў шматлікіх спачувальных ускліканнях: «О Боже великий, якая болесть нашлася!», «Аи Боже и святая Марья, якое зло учинила пани!» і г. д.

У творы выразна адчуваецца ўплыў феадальнай ідэалогіі: Бава змагаецца за страчанае спадчыннае каралеўства, феодалы ваююць між сабою, хрысціяне супрацьстаяць сарацынам, помста за смерць бацькі з'яўляецца свяшчэнным абавязкам сына, у творы ўхваляюцца ідэалы васальнае вернасці і рыцарскае адвагі. Значнае месца адводзіцца апісанню бітваў, двубояў, воінскіх подзвігаў і шматлікіх прыгодаў. Згодна з традыцыямі заходнееўрапейскага рыцарскага эпасу, герой мае незвычайнага каня і чарадзейную зброю, якія надзелены ўласнымі імёнамі: конь – Гальц, меч – Кглярэнцыя (пазней вядомы як меч-кладзянец рускіх народных казак). Да таго ж, меч гэты калісьці належаў самаму Аліверу (заходнееўрапейскі Аліўе, сябра Раланда). Але казачны элемент не абмяжоўваецца чарадзейнай зброяй і канём: прысутнічаюць і чарадзейныя зёлкі, і вешчыя сны, і пачвара Пулькан – паўсабака-паўчалавек, з выгляду «як дыябол с пекла». Усё гэта сведчыць пра агульнасць мастацкіх прыёмаў, ужываных у заходнееўрапейскім рыцарскім рамане і ўсходнеславянскай народнай казцы, стварае чароўную атмасферу твора, служыць развіццю яго авантурнай лініі.

Жаночыя вобразы *Бавы* – Бландыя (яна ж Мератрыса), Дружна, Малгарыя – не толькі спрыяюць імкліваму развіццю любоўнай лініі, але і дадаюць інтрыгі ў развіццё авантурнай. Так, з-за свайго зганьбленага кахання падладжвае забойства старога

мужа, караля Гвідона, прыгажуня Бландоя, маці Бавы. Не зважаючы на сваё становішча, прыніжаецца перад палонным Бавой у спадзяванні на ўзаемнае пачуццё султанская дачка Малгарыя. Закахаўшыся ў прыгожага конюха (у гэтым абліччы паўстае Бава ў адным з эпизодаў рамана), дачка армянскага караля Дружнена, забыўшыся на ўсялякую прыстойнасць, цалуе абьякавага да яе юнака. Дзеля гэтага кахання яна на працягу года адмаўляецца выходзіць замуж за караля Маркабруна, уцякае ад апошняга з Бавой, ад якога нараджае дзяцей па-за шлюбам. Галоўныя героі рамана неабьякавыя да зямных радасцяў, але і раўнадушнымі да рэлігіі назваць іх цяжка – яны часам звяртаюцца з палкімі малітвамі і просьбамі да Бога і Багародзіцы.

У сюжэт уводзіцца шэраг эпизодаў (уцёкі, продаж у рабства, пасольства з падкладным лістом, бура на моры, дзікія звыры), якія кожны раз задаюць развіццю фэбулы новы паварот. Авантурны пачатак патрабуе наяўнасці такіх элементаў, як перапрапанне (прыдворны перапранаецца ў караля, Бава ў пілігрыма, Дружнена – у скамарошку) і пазнаванне (Дружнена пазнае Баву па мячы і ране, Бава Дружнену – па яе прыгажосці і адзенні). Такое спалучэнне прыяздобеннай казачна-фантастычным элементам рыцарскай авантуры з любоўнымі матывамі выразна прасочваецца праз увесь твор. Галоўная ідэя беларускага перакладу палягае ва ўслаўленні непераможнай сілы кахання, якое не прызнае абмежаванняў; каханне гэтае не дасца проста так – яго трэба не толькі заслужыць, але і адстаяць сваё права на яго.

Заходнееўрапейскі рыцарскі раман пра Баву д'Антана даволі хутка распаўсюдзіўся ва ўсходніх славянаў, пра што сведчаць больш як 70 расійскіх і ўкраінскіх спісаў і апрацовак гэтага твора, частка якіх прама ўзыходзіць да беларускага перакладу, змешчанага ў Пазнанскім зборніку. На працягу XVII–XVIII стст. *Бава* зведаў уплыў фальклорнай традыцыі, а ў рускай кніжнасці і народнай літаратуры займеў шырокую вядомасць як казка пра Баву-каралевіча.

Надзвычай цікавая ў фабулярным плане *Гісторыя пра Гвідона і Цірыя* (*Приклад о верности*, № 1 з *Рымскіх дзеяў* у спісе 1688 г.)⁵⁰, у якой пераасэнсаваны адзін з сярэднявечных рыцарскіх сюжэтаў, пра што сведчыць наяўнасць адпаведных матываў – выправа рыцара ў Святую зямлю, яго вернае каханне да жанчыны, аддаанае сяброўства з іншым рыцарам, нянавісць да крывадушных і абарона слабейшых, – якія добра стасуюцца з галоўным дэвізам сярэднявечнага рыцарства: «За веру, жанчыну і караля!» Менавіта кодэкс рыцарскага гонару вымушае Гвідона адправіцца ў Святую зямлю («за веру»), як і раней зацята змагацца ў бясконцых двубоях за абранніцу сэрца («за жанчыну»), або аказваць дапамогу «дунскаму» каралю і свайму сябру Цірыю ў яго барацьбе з сарацынскім нашэсцем («за караля»). На працягу твора герой увесь час знаходзіцца ў надзвычайных (авентурных) сітуацыях, якія з’яўляюцца важнейшым сродкам сюжэтабудовы для любога твора рыцарскай тэматыкі, вядучымі ў якім былі матывы кахання, прыгодаў і надзвычайнага (як чагосьці чароўнага, што выходзіць за межы рэальных магчымасцяў). Апошні з пералічаных матываў збліжае *Гісторыю пра Гвідона і Цірыя* з казкай.

Перапляценне літаратурна-рыцарскіх і казачных элементаў увогуле характэрна для рыцарскага рамана, паколькі казка, побач з гераічным эпасам і драмай, была адной з яго крыніц. Разам з тым колькасць агульных для казачнага і рыцарскага эпаса сюжэтаў, матываў і мастацкіх прыёмаў абмежавана, у выніку ў разнастайных варыяцыях іх можна сустрэць амаль ва ўсіх рыцарскіх раманах і многіх казках. Так, у *Гісторыі пра Гвідона і Цірыя* ўжыты тыповыя казачныя прыёмы: Гвідон змагаецца з сарацынамі (нявернымі); мае чарадзейны меч; пры вяртанні з Сарацынскай зямлі герой перапранаецца ў пілігрыма; вораг хоча знішчыць яго падступным чынам. У творы прысутнічае і рамання-казачны матыў пазнавання

⁵⁰ „Приклад о верности“, іп: *Памятники древней письменности и искусства*, т. 33, Санкт-Петербург: Типография А. Граншеля, 1878, с. 171–193.

герояў па доўгім расстанні. Выпраўляючы Гвідона ў Святую зямлю, жонка дае яму пярсцёнак, выключна з дапамогай якога ў канцы твора пазнае пад абліччам пілігрыма ўласнага мужа. Словам, сюжэтныя, тэматычныя і матывальныя асаблівасці *Гісторыі пра Гвідона і Цірыя* ўказваюць на яе прыналежнасць да той групы рыцарскіх твораў, якая ў тэматычным плане звязана з эпохай крыжовых паходаў, а ў матывальным – з ідэяй вернага рыцарскага кахання і сяброўства.

Зборнікі навел. Найбольш тыповай формай бытавання розных па тэматыцы, жанрах і паходжанні літаратурных твораў у эпоху Сярэднявечча былі зборнікі. З канца XV ст., калі ўзмацніліся культурныя сувязі Беларусі з Заходняй Еўропай, з’явіліся і першыя пераклады падобных зборнікаў на беларускую мову. Найбольш папулярнымі з іх былі *Вялікае люстра (Великое зеркало)* і *Рымскія дзеі (Римские деяния)*. Пры гэтым звычайна перакладаліся толькі асобныя творы, што з нейкіх прычын пасавалі густу перакладчыка або ўкладальніка. У пэўнай ступені адбор тлумачыўся і функцыянальным прызначэннем зборнікаў: у першую чаргу яны служылі ілюстрацыйным матэрыялам для царкоўнай пропаведзі, калі ўзнікала неабходнасць патлумачыць вернікам яе асобныя моманты, падаць у даступнай форме наглядны прыклад паводзінаў сапраўднага хрысціяніна. Зазвычай «прыклады» суправаджаліся «выкладамі»-маралізацыямі з тлумачэннем сімвалічна-алегарычнага сэнсу зместу твора. Так, пад рыбаком разумеўся Ісус Хрыстос, пад князем – святар, пад чоўнам – царква, пад морам – бурлівае чалавечае жыццё і г. д. З мэтай эмацыянальнага ўздзеяння на чытача шырока ўжываліся міфалагічныя і казачныя матывы, закраналіся асобныя аспекты міжкласавых дачыненняў, пытанні этыкі, маралі і міжасабовых стасункаў.

Вялікае люстра (Великое зеркало). З узмацненнем з канца XVI ст. пытанняў прапаганды веры і яе праўдзівасці адбываецца зварот да сярэднявечнага стылю пропаведзі і, адпаведна, сярэднявечных

збораў «прикладов». Да 1-й паловы XVII ст. адносіцца скарачаны беларускі пераклад *Wielkiego zwierciadła przykłađów* польскага езуіта Шымана Высоцкага, які пры ўкладанні свайго зборніка выкарыстаў вядомае ад 1481 г. *Magnum speculum exemplorum* у новай апрацоўцы Яна Майора (1603). Для беларускага спісу, т.зв. «Малога люстра прыкладаў» было адабрана 60 наветаў, супраць 98 і ў польскім старадруку. Кампазіцыя большасці твораў будзецца па аднатыпнай фэбулярнай схеме, асобныя з іх пазначаны гуманістычнымі тэндэнцыямі. Захаваўся адзін беларускі спіс «Вялікага люстра», што можна патлумачыцца той моўна-рэлігійнай і палітычнай сітуацыяй, якая склалася ў Беларусі ў XVII ст., калі мовамі богаслужбы і пропаведзі былі пераважна польская і царкоўнаславянская. Пераклад патрабаваў значных высілкаў і часу, таму прапаведнікі карысталіся з няўнага матэрыялу – польскіх і расійскіх кніг і спісаў *Вялікага люстра*, якія былі ў Беларусі ў шырокім ужытку. Адметна, што пераклад *Вялікага люстра* з польскага рукапіснага тэксту ў 1677 г. на рускую мову быў зроблены выхадцам з Беларусі⁵¹. Гэты твор аказаў уплыў не пасрэдна на ўсходнеславянскі фальклор і літаратуру. Так, у *Вертоградзе многоцветном* Сімяона Полацкага налічваецца звыш 20 фэбулярных рэмінісцэнцый *Вялікага люстра* (вершы „Сладость небесная“, „Кара сыну за отца“, „Бог-всевидец“ і інш.) Некаторыя сюжэты зборніка сустракаюцца ў беларускіх, украінскіх і рускіх народных казках⁵².

Зборнік *Рымскія дзеі (Gesta Romanorum)* адносіцца да ліку тых папулярных і распаўсюджаных твораў сярэднявечнай літаратуры, якія трывала ўвайшлі ў культурны набытак чалавецтва. Па папулярнасці з *Рымскімі дзеямі* могуць параўнацца хіба толькі

⁵¹ Зора Кіпель, „А на масьце нічога не засталася“, іп: *Беларуская мінуўшчына*, 1996, № 2, с. 50–51.

⁵² Ольга Державина, «Великое зеркало» и его судьба на русской почве, Москва: Наука, 1965, с.141–143.

Біблія, *Фізіёлаг* або *Тысяча і адна ноч*. *Рымскія дзеі* паўплывалі на развіццё як рэлігійнай, так і свецкай літаратуры Сярэднявечча і Адраджэння. З іх чэрпалі матэрыял не толькі духоўнікі і маралісты, але і такія пісьменнікі, як Бакача, Чосэр, Шэкспір, Шылер. Словам, поспех, што выпаў на долю *Рымскіх дзеяў*, быў надзвычайны: перапісванне зборніка не спынілася і з пачаткам кнігадрукавання, дзякуючы чаму да нашага часу захавалася звыш 150 спісаў, якія розныя не толькі колькасцю змешчаных у іх гісторый і іх паслядоўнасцю, але і варыянтамі.

У друкаваным выглядзе зборнік з’явіўся ў 1472 г. у галандскім Утрэхце, але працэс яго дапаўнення доўжыўся да канца XVIII ст., каалі агульная колькасць уключаных гісторый дасягнула 181. У такім аб’ёме *Gesta Romanorum* друкаваліся ў розных краінах мноства разоў. Акрамя невялікай групы аповедаў, звязаных непасрэдна з рымскай гісторыяй, матэрыялам для *Gesta Romanorum* служылі разнастайныя аповесці ўсходняга паходжання, запазычаныя з антычных аўтараў анекдоты і байкі, прытчы з *Disciplina clericalis* Пятра Альфонса. Беларуская рэдакцыя *Рымскіх дзеяў* была створана ў 1688 г. і падрыхтавана да друку ў Магілёве, але з нейкіх прычынаў выданне не было ажыццёўлена⁵³. Беларускі пераклад змяшчае 39 апавяданняў; яго крыніцай было адно з польскіх выданняў *Historyj rozmaitych*, колькасць якіх у польскіх зборніках не перавышае 40. Для большасці «прыкладаў» характэрны аскетызм аповеду, простая кампазіцыя, змястоўная насычанасць і дынамізм дзеяння. За рэдкім выключэннем, творы суправаджаюцца эпілогамі-маралізацыямі. Асобна вылучаецца ў *Рымскіх дзеяў* група агіяграфічных твораў («Прикладный живот святого Евстафия», «Прикладный живот святого Алексея», «Приклад о

⁵³ Зборнік надрукаваны ў 1877–1878 П. Вяземскім у двух частках. Гл.: „Римские Деяния [Gesta Romanorum]“, in: *Памятники древней письменности и искусства*, т. 5, Санкт-Петербург: Типография А. Траншеля, 1877; т. 33, Санкт-Петербург: Типография А. Траншеля, 1878.

[...] почитании святого Григория“) і апрацоўка антычнага рамана („Гісторыя о Апполоне, короле Тирском“).

Гісторыя пра Апалона Цірскага (або *Апалон Цірскі*) – найбуйнейшы з прадстаўленых у зборніку твораў – з’яўляецца сярэднявечнай апрацоўкай грэчаскага рамана II ст. У эпоху Сярэднявечча і Адраджэння твор перакладаўся на многія еўрапейскія мовы і неаднаразова друкаваўся, асабліва ў XV ст. Не быў ён забыты і ў пазнейшыя эпохі, пра што сведчаць вершаваныя апрацоўкі Г. Сакса і драма-казка К. Гоцы *Прынцэса Турандот* і п’еса У. Шэкспіра *Перыкл, прынц Цірскі*.

Шырока распаўсюджаны ў вялікай колькасці разнамоўных перакладаў, *Апалон Цірскі* быў вядомы і ў чэшскай літаратуры (захаваліся два рукапісы 1459 і 1537 гг. і шэраг старадрукаў), адкуль у XVI ст. з’яўляецца ў польскай і беларускай. Нягледзячы на тое, што чэшска-польска-беларуская рэдакцыя *Апалона Цірскага* значна адрозніваецца ад лацінскай, якая звычайна змяшчалася ў складзе ўсіх рэдакцый *Gesta Romanorum*, у творы захоўваюцца характэрныя для грэчаскага рамана матывы: крушэнне карабля, вандраванні герояў, іх непрадбачанае расстанне, «смерць» аднаго з закаханых, напад піратаў і выкраданне героя, апазнаванне і сустрэча закаханых і, нарэшце, шчаслівы фінал. Логіка развіцця вышэйзгаданых матываў цесна спалучана з галоўнай ідэяй твора пра вяршэнства добра, маральнасці і чалавечнасці. Раскрыццю галоўнай ідэі служыць шырокае ўжыванне вядомага з часоў антычнасці прынцыпу кантраснага проціпастаўлення вобразаў і частак твора, у якім вылучаюцца тры сюжэтныя лініі: пра цара Антыёха і яго дачку; пра Апалонія і яго жонку Архістратыду; пра цара Афінагара і дачку Апалонія Тарсію. Развіццё сюжэтнай лініі рухаецца ад апісання абсалютнага зла (інцэстуальная сувязь цара Антыёха з уласнай дачкой), праз сітуацыю выбару (цар Афінагар з’яўляецца ў доме цярпімасці як патэнцыйны кліент Тарсіі, але, расчулены аповедам апошняй, адступаецца ад ранейшага намеру,

а з часам і жэніцца з ёй) да апісання абсалютнага добра (Апалон, страціўшы жонку і дачку, праходзіць праз шэраг выпрабаванняў, але застаецца маральна чысты і верны сваім пачуццям).

Асабліва сцю, якая вылучае *Апалона Цірскага* сярод іншых твораў перакладной літаратуры, з'яўляецца вялікая роля жаночых вобразаў – Люцыны і Тарсіі, на долю якіх выпадаюць асноўныя прыгоды. Вобраз Тарсіі, як увасабленне шляхетнасці, душэўнай чысціні і нязломнасці характару, проціпастаўлены вобразу іншай дзяўчыны, дачкі Антыёха. Сярод персанажаў другога плану вылучаецца Дыянісіяда, якая падманула давер Апалона, адплаціўшы яму злом за дабро. Дыянісіяда паказана як злосная і зайздрослівая мачыха, што гатовая пазбавіць прёмную дачку-прыгажню жыцця, гэта – тыпова казачны вобраз лютай мачыхі-зненавісніцы. У *Апалоне Цірскім* прадстаўлена выключна лінейнае разуменне чалавечага характару: герой або выключна станоўчы, або выключна адмоўны, месца для змяшанага характару няма. Адпаведна, станоўчыя героі ўсяляк ідэалаізуюцца, адмоўныя паказваюцца выключна злачынцамі. Ролі размяркоўваюцца па тым жа прыцыпе, што і ў казцы: дабру проціпастаўлена зло, цноце – загана, але дабро і цнота заўсёды перамагаюць і ўзнагароджваюцца.

У *Апалоне Цірскім* сплятаюцца разнастайныя элементы, характэрныя для антычнага рамана і вуснапаэтычнай творчасці, асабліва народнай казкі. Да казачных матываў адносіцца прапанова Апалону адгадаць загадку, вырашэнне якой – умова для атрымання ў жонкі царскай дачкі. Традыцыйным для кампазіцыі казкі з'яўляецца і матыў падарожжа, спалучанага з разнастайнымі прыгодамі; матыў злачынства зайздрослівай мачыхі ў адносінах да прыёмнай дачкі, як і матыў проціпастаўлення прыгожай і разумнай Тарсіі брыдкай і дурнаватай Філамацыі. Факт прысутнасці казачных матываў у дадзеным творы, як і ў выпадку з *Александрыяй*, сведчыць найперш пра шляхі ўзаемадзеяння вусна-паэтычнай і літаратурна-мастацкай творчасці.

Гістарыяграфія. Апрача гістарычных і рыцарскіх мастацка-белетрыстычных твораў у XV–XVII стст. у Беларусі бытвала мноства разнастайных летапісных кампіяцый, хронік і хранографіаў, у якіх часта побач з гістарычнымі і дакументальнымі звесткамі змяшчаўся і матэрыял літаратурнага паходжання, што дазваляе разглядаць падобныя помнікі таксам і з літаратурнага гледзішча. У 60-я гады XVI ст. была перакладзена *Хроніка ўсяго свету*⁵⁴ Марціна Бельскага (з польскага выдання 1564 г. або пазнейшага). Пачаўшы твор ад часоў Старога Запавету, аўтар падрабязна асвятляе гісторыю Старажытнай Грэцыі і Рыма, станаўленне хрысціянства, гісторыю папства і крыжовых паходаў, паведамляе пра ўсіх імператараў Свяшчэннай Рымскай імперыі, асобных франкскіх і французскіх караляў, і такім чынам даводзіць свой аповед да 1550 г. Кампіятыўная ў сваёй аснове, *Хроніка* змяшчае розныя ў жанравым і тэматычным плане творы – ад простага храналагічнага запісу (накшталт паведамлення пра землятрус у Партугаліі) да цалкам самастойных твораў (гісторыя пра Скандэрбега, *Троя*, *Александрыя* скарачонай лацінскай рэдакцыі, паданне пра Власту). Дзякуючы гэтаму з перакладу *Хронікі* М. Бельскага чытач мог не толькі даведацца пра пэўныя факты сусветнай гісторыі, але і пазнаёміцца з папулярнымі творамі замежнага прыгожага пісьменства, што дазваляе разглядаць *Хроніку* ў кантэксце беларускай перакладной літаратуры.

Хронікі еўрапейскай Сарматыі італьянска-польскага гісторыка Аляксандра Гваньіні ўпершыню была надрукавана на лацінскай мове ў 1578 г., а ў 1611 г. з’явілася яе дапрацаванае польскае выданне, з якога ў першай палове XVII ст. Алехнам Станковічам быў зроблены беларускі пераклад⁵⁵. З літаратурнага гледзішча вылучаецца ў *Хроніцы Гісторыя о Богеміе* – цыкл паэтычных легенд пра Чэха, Леха, Крака, Лібушу і многіх іншых герояў

⁵⁴ РНБ Ф. IV.

⁵⁵ РДзБ, збору Уварава № 1347.

чэшскай гісторыі. Аўтар шырока асвятляе мінуўшчыну, геаграфію і звычаі не толькі замежжа, але і ВКЛ, дзе яму даволі працяглы час давялося жыць. Абапіраючыся на сармацкую ідэю Мацея Мяхоўскага, А. Гваньіні трактуе многія славянскія народы (у прыватнасці, палякаў, ліцвінаў, русінаў) як гістарычна-, моўна- і культурна-цэласную супольнасць, радавод якой пачынаецца ад міфічнага племені сарматаў. Тым самым абгрунтоўваецца ідэя аднасці народаў ВКЛ і Кароны і вяртання «залатой пары» сармацкага адзінства.

Гісторыя ВКЛ выкладзена ў А. Гваньіні паводле *Хронікі польскай, літоўскай, жамойцкай і ўсёй Русі* (1582) Мацея Стрыйкоўскага, якая таксама была перакладзена на беларускую мову ў XVII ст. Працяглая вайсковая служба на тэрыторыі Беларусі (Віцебск, Слуцк), асабістае знаёмства з прадстаўнікамі некаторых магнацкіх родаў і, як вынік, доступ да агульнадзяржаўных беларуска-літоўскіх летапісаў і хронік (якіх, паводле самога аўтара, меў ён у распараджэнні 13) дазволілі М. Стрыйкоўскаму стварыць напісаны з пазіцый ліцвінскага патрыятызму своеасаблівы герачна-гістарычны эпас. Таму для многіх пісьменнікаў, навукоўцаў і культурных дзеячаў XVII–XIX стст. Хроніка служыла шчодрай крыніцай пазнання і натхнення.

Да XVII ст. адносіцца ўкладанне вялікай хранаграфічнай кампіляцыі, т.зв. *Вялікай Хронікі* (*Летапис, то ест Кройника великая, з розных многих кройникаров диалектом руским написана*), якая змяшчае нямала гістарычна-літаратурных твораў замежнага паходжання. У цэлым *Вялікая Хроніка* будзецца па тым самым прынцыпе, што і *Хроніка* М. Бельскага: пры наяўнасці адпаведнага матэрыялу просты запіс пра падзею / асобу саступае месца разгорнутаму сюжэтнаму апавяданню. Праз *Вялікую Хроніку* беларуская перакладная літаратура ўзбагацілася *Гисторей о золотом руне волшебного овна и о войне Троянской* (пераклад раздзела з *Хронікі* М. Бельскага), *Сказанием о Александре, царе*

Македоньском (адзін з спісаў *Александрый*), *Гісторыяй Іосифа Жыдовина* (*Юдэйская вайна* Іосіфа Флавія) і інш.

Польскамоўныя пераклады. У XVI–XVIII стст. у Вялікім Княстве Літоўскім чытач мог пазнаёміцца з творамі замежнай літаратуры ў перакладах не толькі на беларускую, але і на польскую мову, якой добра валодалі адукаваныя колы тагачаснага грамадства. Пачынаючы з 2-й паловы XVI ст. кнігадрукаванне ў Польшчы пачынае выцясняць рукапісанне, дзейнасць выдаўцоў, пісьменнікаў і перакладчыкаў усё больш набывае прафесійнае значэнне. Польскія пераклады твораў антычных, сярэднявечных і рэнесансавых пісьменнікаў друкуюцца не толькі ў самой Польшчы, але і на тэрыторыі Літвы і Беларусі (Вільня, Берасце, Нясвіж, Лоск, Слуцк, Любча). Першым, хто на прафесійнай аснове заняўся перакладамі на польскую мову ў Беларусі, быў Цыпрыян Базылік (1535–1600), які на працягу 1560–1570 гг. выдаў у Берасці звыш 40 кніг рэлігійна-палемічнага і свецкага характару. Асаблівымі літаратурнымі вартасцямі асабліва вылучаецца *Гісторыя пра папу Яна VIII* (1560). У гэтым скандальна-сенсацыйным творы распавядаецца гісторыя дзяўчыны Жыльберты: закахаліся ў студэнта, яна пакідае бацькоўскі дом; перапрашуе ў юнака, навучаецца ў акадэміі, хутка здабывае славу вучонага чалавека і атрымлівае запрашэнне ў Рым, дзе ў 872 г. за вучонасць і пабожнасць яе (не здагадаваючыся, што яна жанчына) абіраюць папам пад імем Яна VIII. Жывучы ў распусце, неўзабаве дзяўчына зацяжарвае і памірае ў паланкіне пад час царкоўнай працэсіі. У 1569 г. у перакладзе Ц. Базыліка пабачыла свет *Гісторыя пра Юрыя Кастрыёта*, звананага *Скандэрбегам* Марына Барлеція, да якой было далучана апісанне аблогі і ўзяцця Шкодры. Выданню папярэднічае прадмова, у якой перакладчык на падставе розных гістарыяграфічных крыніц XV–XVI стст. значна папаўняе біяграфію албанскага народнага героя. Твор шмат у чым пераклікаецца з вядомай па Хроніцы М. Бельскага гісторыяй Скандэрбега (асновай для якой

паслужыла паўднёваславянская аповесць, дапоўненая М. Бельскім запазычаным у М. Барлеція матэрыялам).

Каля 1588 г. ў Вільні ў перакладзе Андрэя Захарэўскага з'яўляецца *Эфіонская гісторыя пра прыгажуня Тэагена і пекную Харыклею* – польскамоўная рэцэнзія з нямецкага перакладу *Эфіонік* грэчаскага пісьменніка III ст. Геліядора (перавыдавалася ў 1606 г.). У напісанай з кастрычніка 1588 г. у Наваградку прадмове перакладчык высока ацаніў творчасць Геліядора і іншых антычных пісьменнікаў. Таксама ў Вільні ў 1595 г. была выдадзена *Юдэйская вайна (Historia Józefa, syna Gorionowego)* рымска-яўрэйскага гісторыка Іосіфа Флавія (у перакладзе, хутчэй за ўсё, польскага пісьменніка Яна Казаковіча). Неўзабаве быў падрыхтаваны да друку і беларускі пераклад, які з невядомых прычынаў не быў ажыццёўлены⁵⁶.

Першае польскамоўнае выданне *Перэгрынацыі ў Святую зямлю* М. К. Радзівіла (у перакладзе Андрэя Варгоцкага) пабачыла свет у Нясвіжы ў 1607 г. Гэтым самым аўтарам быў здзейснены пераклад надзвычай цікавага твора сучасніка Аляксандра Македонскага і ўдзельніка яго азіяцкага паходу Квінта Курцыя Руфа *Пра жыццё і дзеі Аляксандра Вялікага* (надрукавана ў Нясвіжы ў 2-х тт. толькі ў 1763 г.).

У 1614 г. у Любчы Беняшам Будным выдадзены *Кароткія апаведы, званыя Анафегматы* – літаратурная апрацоўка апавяданняў з антычных аўтараў (пераважна Плутарха і Дыядора Сіцылійскага)⁵⁷. *Кароткія апаведы* былі падзелены Б. Будным на чатыры часткі (кнігі) па жанрава-тэматычным прынцыпе: біяграфіі знакамітых людзей антычнасці (Сакрат, Платон, Арыстоцель і інш.),

⁵⁶ Алексей Иванович Соболевский, *Переводная литература Московской Руси XIV–XVII вв.*, Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии Наук, 1903, с. 97. Пад назвай «Гісторыя» Іосіфа-жыдовіна пераклад захоўваецца ў складзе *Кройнікі великой* (гл. вышэй).

⁵⁷ Мікрафільм з выдання захоўваецца ў Цэнтральнай навуковай бібліятэцы Беларусі імя Я. Коласа.

легенды, выбітныя падзеі ў жыцці жыхароў Лакедэмона (Спарты), мудраслоўі знакамітых жанчын. Пад назвай „Займальная гісторыя пра купца, які пусціўся ў заклад з іншым на цноту ўласнае жонкі“ да кнігі была далучана апрацоўка навэлы з *Дэкамерона* Дж. Бакача (дзень 2, навэла 9), якая адсутнічала ў папярэднім, віленскім выданні *Апафегматаў* (1599). У першай палове XVII ст. *Апафегматы* Б. Буднага вытрымалі звыш 10 выданняў, а з 1711 па 1745 г. у Пецярбургу з’явілася чатыры іх выдання ў перакладзе на рускую мову. Б. Буднаму належыць таксама пераклад на польскую мову трох кніг Марка Тулія Цыцэрона (усе былі выдадзены ў любчанскай друкарні Пятра Кміты): *Кніга пра старасць* (1595, 1606)⁵⁸, *Кніга пра сярброўства* (1603) і *Пра абавязкі* (1606), у якіх змешчаны польскія і лацінскія эпіграмы самага перакладчыка.

Вялікае люстра (*Великое зеркало*). З узмацненнем з канца XVI ст. пытанняў прапаганды веры і яе праўдзівасці адбываецца зварот да сярэднявечнага стылю пропаведзі і, адпаведна, сярэднявечных збораў «прыкладаў». Да 1-й паловы XVII ст. адносіцца скарачаны беларускі пераклад *Wielkiego zwierciadła przykładów* польскага езуіта Шымана Высоцкага, які пры ўкладанні свайго зборніка выкарыстаў вядомае ад 1481 г. *Magnum speculum exemplorum* у новай апрацоўцы Яна Майора (1603). Для беларускага спісу, т.зв. *Малога люстра прыкладаў* было адабрана 60 навелаў, супраць 1981 ў польскім старадруку. Кампазіцыя большасці твораў будзеца па аднатыпнай фабулярнай схеме, асобныя з іх пазначаны гуманістычнымі тэндэнцыямі. Захваўся адзін беларускі спіс *Вялікага люстра*, што можна патлумачыцца той моўна-рэлігійнай і палітычнай сітуацыяй, якая склалася ў Беларусі ў XVII ст., калі мовамі богаслужбы і пропаведзі былі пераважна польская і царкоўнаславянская. Пераклад патрабаваў значных высілкаў і часу, таму прапаведнікі карысталіся з наяўнага матэры-

⁵⁸ Паасобнік віленскага выдання 1603 г. захоўваецца ў Нацыянальнай бібліятэцы Беларусі (09/12547).

ялу – польскіх і расійскіх кніг і спісаў *Вялікага люстра*, якія былі ў Беларусі ў шырокім ужытку. Адметна, што пераклад *Вялікага люстра* з польскага рукапіснага тэксту ў 1677 г. на рускую мову быў зроблены выхадцам з Беларусі⁵⁹. Гэты твор аказаў уплыў не пасрэдна на ўсходнеславянскі фальклор і літаратуру. Так, у *Вертоградзе многоцветном* Сімяона Полацкага налічваецца звыш 20 фабулярных рэмінісцэнцый *Вялікага люстра* (вершы „Сладость небесная“, „Кара сыну за отца“, „Бог-всевидец“ і інш.) Некаторыя сюжэты зборніка сустракаюцца ў беларускіх, украінскіх і рускіх народных казках⁶⁰.

Польскамоўная перакладная літаратура Беларусі XVI–XVIII стст. надзвычай багатая як у тэматычным, так і ў жанравым плане. У адрозненне ад яе, беларускамоўная мела пераважна рукапісны характар, што істотна зніжала магчымасці яе ўплыву на літаратурны працэс і папулярнасць сярод шырокіх слаёў грамадства.

* * *

Перакладная літаратура ВКЛ XV–XVIII стст. была цесна звязана з літаратурай арыгінальнай, складала з ёй арганічнае цэлае і ўтварала адзіную ідэйна-эстэтычную і мастацкую сістэму, якая суадносілася з свестапогляднымі ўстаноўкамі чытача. Яна істотна дапаўняла арыгінальную літаратуру тымі творамі, патрэба ў якіх была найбольш адчувальная на пэўным этапе культурнага развіцця грамадства. З той прычыны, што ў эпоху Сярэднявечча і на ранніх этапах Адраджэння паняцці аўтарскага і нацыянальнага права на мастацкі твор не мелі такога істотнага значэння, як у пазнейшыя часы, значная колькасць перакладаў бытвала ананімна, падвяргалася скарачэнням і пераробкам. Больш за тое, у іх пазнейшых рэдакцыях многія пераклады наогул мала што

⁵⁹ Зора Кіпель, „А на масьце нічога не засталася“, с. 50–51.

⁶⁰ Ольга Державина, «*Великое зеркало*» и его судьба на русской почве, с. 141–143.

звязвала з першатворам. Тагачасныя рэдактары, тлумачальнікі і перапісчыкі звычайна кіраваліся не столькі задачай даслоўнага перакладу абранай крыніцы, колькі перадачай яе змястоўнага і ідэйна-маральнага нападўнення (а часам і выкладу ўласнага погляду на пэўныя з’явы ці факты). Менавіта таму многія выдатныя помнікі сусветнай літаратуры існавалі ў разнастайных рэдакцыях і варыянтах, што дае падставы разглядаць іх як неад’емную частку той нацыянальнай літаратуры, у якой яны бытавалі. Апраўданасць такога падыходу пацвярджаецца і выяўленнем сувязі многіх матываў і сюжэтаў вуснай народнай творчасці з канкрэтнымі помнікамі перакладной літаратуры. Разам з тым, працэс рэцэпцыі замежнай літаратуры не быў аднабаковы: выступаючы актыўным удзельнікам міжнароднага кнігаабмену, ВКЛ выступала ў ролі пасрэдніка ў перадачы многіх помнікаў сусветнай літаратуры суседнім краінам, у першую чаргу Расіі і Украіне. Наяўнасць беларускіх перакладаў паспрыяла не толькі станаўленню жанраў у арыгінальнай літаратуры (узмацненню ў ёй свецкай плыні), але і ўзнікненню асобных жанраў фальклору (сюжэты перакладных фэнтэзій захаваліся ў беларускіх анекдотах, а змест рыцарскага рамана *Магелона* перададзены ў народнай казцы пра Пятра і Магдалену). Пераклад не толькі з’яўляўся добрай школай фантазіі і творчасці, але і паказваў, на якой глебе магла развівацца арыгінальная літаратура, выяўляў духоўнае жыццё праз свецкія інтарэсы таго часу, пашыраў круггляд беларускага грамадства, знаёміў з гістарычнай і літаратурнай спадчынай іншых эпох і народаў.

Iteikta 2006 04 27
Priimta 2006 06 27

Ales Brazgunov

XV–XVIII AMŽIAUS
VERSTINĖ LITERATŪRA LIETUVOS
DIDŽIOJOJE KUNIGAIKŠTIJOJE

Santrauka

Straipsnyje analizuojamos XV–XVIII a. LDK verstinės literatūros ir jos raidos ypatybės, aptariamoms plataus jos paplitimo priežastys. Darbe kalbama apie paskirų literatūros paminklų istoriją, jų teminę, siužetinę ir kompozicinę įvairovę. Čia taip pat apibūdinamos pagrindinės verstinio istorinio romano raidos kryptys, nurodoma, jog šio pobūdžio verstiniai kūriniai skatino beletrizuoti labiausiai paplitusio originaliosios literatūros žanro, o būtent, metraščio, pasakojimą ir užvis labiau paveikė LDK istoriografijos raidą. Darbe atskleidžiami verstinės raštijos paminklų siužetiniai bei meniniai saitai su šaltiniais Vakarų Europos literatūroje, kalbama apie lenkiškos verstinės literatūros poveikį rusėniškų verstinių kūrinių pobūdžiui bei to pobūdžio kaitai.

Ales Brazgunov

TRANSLATIONS IN THE GRAND DUCHY
OF LITHUANIA
OF THE 16TH-18TH CENTURIES

Summary

The article deals with peculiarities of the literary translations of the 16th-18th centuries Grand Duchy of Lithuania and their development, as well as discussing reasons for their wide spread. The study discusses history of individual literary monuments and the variety of their themes, plots and compositions, as well as defining the main tendencies in development of the historical novel in translation. According to the author, the literary translations of this kind encouraged fictionalization of the most popular genre of the original literature, namely, the chronicle narratives, most significantly affecting the development of the historiography in the Grand Duchy of Lithuania. Connections of the translated literary monuments in terms of plot and artistic quality with their sources from the West European literature are revealed in the article, also discussing the influence of the Polish literary translations on the changing character of the Ruthenian translations.